

Encycl. O.

52.

17.

STAMPFEL-FÉLE
MÁNYOS ZSEB-KÖNYVTÁR.

17.

Hrol Gant.

Dr. Stirling Sándor

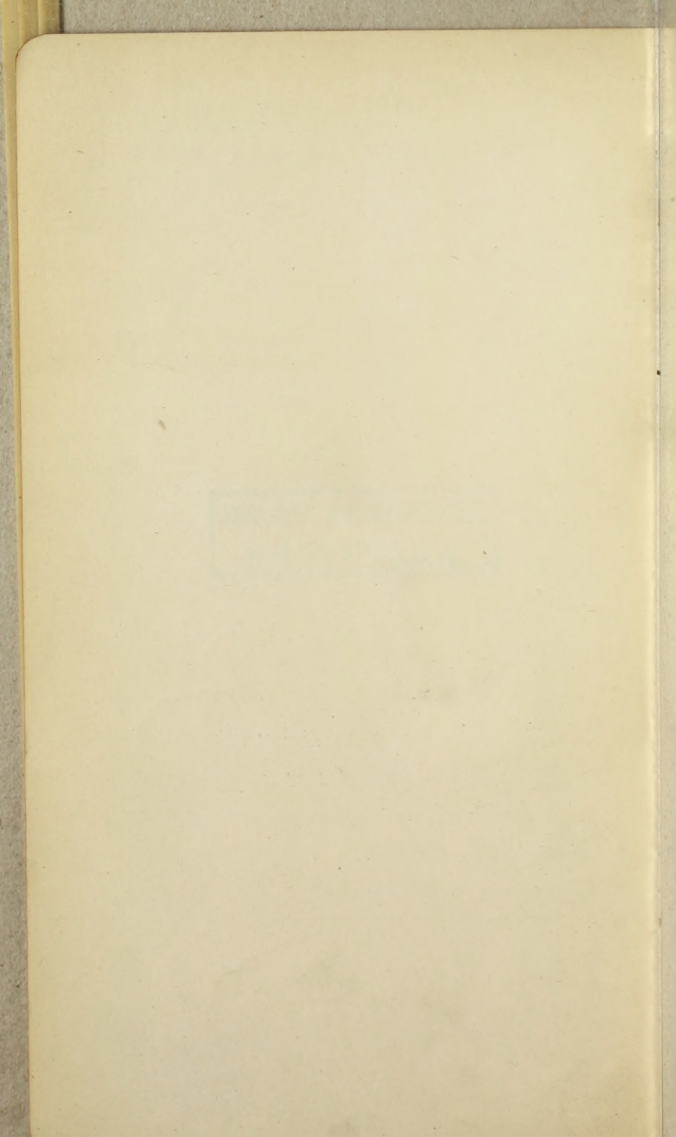
A kereskedelem története

FŐBB VONÁSOKBAN

Ára 30 Kr. = 60 fill.

POZSONY - BUDAPEST
KIADJA
STAMPFEL K.

STAMPFEL-FÉLE

TUDOMÁNYOS ZSEB-KÖNYVTÁR.

17.

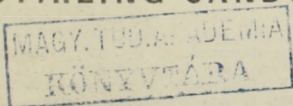
A

KERESKEDELEM TÖRTÉNETE

FŐBB VONÁSOKBAN.

IRTA

DR. STIRLING SÁNDOR.

POZSONY. 1899. BUDAPEST.

STAMPFEL KÁROLY KIADÁSA.

TARTALOM.

	Oldal
Bevezetés.	
1. §. A kereskedelem történetének feladata és felosztása	3—4
I. Rész. Ókor.	
2. §. Általános viszonyok	4
3. §. Egyes országok, nemzetek. 1. Kína. 2. India. 3. Babilonia és AsszírIA. 4. A médek és perzsák. 5. Egyiptom. 6. Fönícia. 7. Arábia. 8. Palesztina. 9. Görögország. 10. Róma	5—12
4. §. Összefoglalás	12
II. Rész. Középkor.	
5. §. Általános viszonyok	13—15
6. §. Egyes országok, nemzetek. 1. A görög császárság, Konstantinápoly. 2. Az arabok. 3. Olaszország. 4. Franciaország. 5. Spanyolország. 6. Németalföld. 7. Németország és a Hanza. 8. Magyarország	15—27
7. §. Összefoglalás	27—28
III. Rész. Újkor.	
8. §. Általános viszonyok	28—30
9. §. Egyes országok, intézmények. 1. Portugália. 2. Spanyolország. 3. Németalföld. 4. Németország. 5. Franciaország. 6. Angolország. 7. Oroszország. 8. Skandinávia. 9. Magyarország	30—44
10. §. Az újkori kiválóbb válságok	44—49
11. §. Összefoglalás	49—50
IV. Rész. Legújabb kor.	
12. §. Általános viszonyok	51—52
13. §. Egyes országok, intézmények. 1. Angolország. 2. Franciaország. 3. Németország. 4. Németalföld. 5. Ausztria. 6. Magyarország. 7. Olaszország. 8. Sveicz. 9. Spanyolország. 10. Portugália. 11. Oroszország. 12. Svédország és Norvégia. 13. Dánia. 14. Törökország. 15. Görögország. 16. Egyesült Államok	52—75
14. §. A legújabb kor válságai	75—78
15. §. Összefoglaló áttekintés	78—81

BEVEZETÉS.

1. §. A kereskedelem történetének feladata és felosztása.

A kereskedelem történetének feladata kideríteni mindazon körülményeket, melyek az idő folyamában a kereskedelem fejlődésére, vagy hanyatlására döntő befolyással voltak. E célból, mint az idők tanuja hiven rajzolja a kort, mint az élet oktatója tapasztalataival gazdagít, nemes példáival buzdít, szóval vezérfonalat nyújt a tanulni kívánó kezébe és végre, mint az igazságnak kutatója elfogulatlanul tárja fel a különböző törekvéseket, hogy azokból a tanulságot levonva, az igazság szeretetere oktasson. A kereskedelem története tehát rendszerbe foglalt ismeretetését nyújtja mindazon népeknek, melyek főleg közgazdasági tevékenységökkel részt vettek az emberiség művelődésének fejlesztésében. Ezek szerint a kereskedelem története a művelődés terén számot tevő népek kereskedelmének multját beszéli el, s mint ilyen sajátképpen a művelődés történelmének egyik fontos részét alkotja, mely kiválóan anyagi haladásunk menetével ismertet meg bennünket. Mégis a szoros kapcsolat, mely az anyagi és a szellemi élet között volt és van, nemkülönben az összefüggés, mely a terület és a rajta létesült intézmények között fennáll, szükségessé tesz, hogy mindig szemelőtt tartsuk, egyrészt a természet berendezkedését, másrészt azt, mit az ember szellemi képessége hívott életre. Ha valamely népnek multjával és jelenével, egyszóval történetével megismerkedni akarunk, világos képet csak akkor nyerhetünk, ha ismerjük a szóban levő ország területének geológiai alakulását, földrajzi helyzetét, égalji viszonyait, állat-, növény- és ásványvilágát. Ezek együttvéve adják a területnek képét; a területnek milyensége pedig mindig ok és alkalom volt, hogy rajta ilyen, vagy olyan intézmények létesülhettek.

Ha a művelődés története általában minden felvilágosodott embert érdekel, úgy bizonyára feltehetjük, hogy a kereskedelem története felkelti az érdeklődést azokban, kik hivatásul az anyagi műveltség terjesztését tűzték ki életcéljokul.

A világtörténelmi események mindenba mély nyomokat hagytak a kereskedelem fejlődési menetében, s azért méltán osztjuk fel a kereskedelem történetét is, a politikai történelem mintájára, négy korszakra.

I. RÉSZ.

Ó-kor. (— 376. Kr. u.)

2. §. Általános viszonyok.

A kereskedés, mely a legrégebb időben csak csere-berelésből állhatott, akkor vehette kezdetét, midőn a népek vándorlásukat abban hagyva, a halászat, a vadászat és az állattenyésztés mellett, már földműveléssel is foglalkoztak. Az állandó letelepedéssel vette kezdetét az államalapítás és a munkamegosztás, mi a tulajdonjog elismerésére vezetett. Már a földművelőjének sokféle szerszámra volt szüksége, miknek elkészítése egy újabb foglalkozási körnek adott munkát, az iparnak; a szükségletek kölcsönös kiegyenlítése nyers terményekkel történt, mi a kereskedés kezdetleges fokának, a cserekereskedésnek vetette meg alapját. A lassan fejlődő közgazdasági viszonyok általában javultak, midőn a népek az értékmérőt, a pénzt kezdték megismerni és használni, majd tágabb körre terjedt ki a kereskedelem, mikor az u. n. szárazföldi karaván-kereskedést sikerült a hajózás fejlesztésével a tengeri kereskedelemmel egybekötni. Mind a mellett számos feltétele hiányzott még a kereskedelemnek s azért élénk forgalomról szó sem lehet, egyébként is kedvezőtlenek voltak a társadalmi, vallási, politikai és közgazdasági viszonyok és intézmények. Az egyes népek, országok elszigeteltségre való törekvésök, a kasztrendszer, a kezdetleges igazságszolgáltatás, az idegenek lenézése és kerülése, a rabsszolgaság intézménye és különösen a munka meg nem becsülése, sőt megvetése, éppen csak gátolólag hathattak a kereskedelem emelkedetésére.

3. §. Egyes országok, nemzetek.

1. *Kína.* A világtörténelem tanúsága szerint, az emberiség egyik legrégebbi művelt államát Jantsekiang völgyében a kínaiak alkották, megőrizvén ősidőktől fogva elzárkózottságra való hajlandóságukat. Vajmi kevés az, a mit róluk tudhatunk, annyi bizonyos, hogy már évezredek előtt jártasak voltak a selyemszövetek, a papiros, a porcellán és más czikkek mesterei kikészítésében. Az is tény, hogy kínai kereskedők és hajósok az ó-korban bejárták az Indiai tengert, hogy selyemszöveiket eljuttassák Elő-Azsiába, sőt Európába, s azért némi kereskedelmi összeköttetésben álltak a rómaiakkal, a perzsákkal és az arabokkal.

2. *India.* Az Indus folyam és négy hatalmas mellékfolyóinak völgyeiben, még a történelem előtti időkben árja-népség telepedett le, hogy ezen, a természettől gazdagon megáldott, óriási területen, országokat alapítson. Idővel a szomszédos Elő-India félszigetre szintén kiterjesztették hatalmukat. Társadalmi tekintetben a kasztrendszer teljes szigorúságával érvényben volt, s habár a munka közönségesen megvetésben részesült, a földmivelés kivételesen nagy tiszteletben tartatott. Sok rizst és gyapotot termeltek; a hol a lakosság sűrűbben élt, ott ipart is űztek. Nevezetes volt szövő- és vasipara, harangöntése s a drágakövek kikészítése. A kedvező széláramlatok lehetővé tették az év minden szakában, hogy az idegenek felkeressék a gazdagságáról híres Indiát, honnan legtöbb hasznot az arabok és a görögök húztak. A gazdasági élet fejlettségére vall, hogy egyes fejedelmek arany és ezüst pénzt verettek, a súlyok és mértékekről, jó utakról gondoskodtak, némely cikk árát megszabták, sőt az adás-vevésnél bizonyos százalékot szedtek az állam javára. A folyam mentén és a bucsújáró helyeken folytatott belkereskedelemmel, sokkal élénkebb volt a kiviteli kereskedelem, melynek árúit képezték, a fűszerek, festőanyagok, gyapot- és selyemszövetek, gyöngyök, elefántcsont, drágakövek, czukornád, fémek, stb. e kincseket a szélrózsa minden irányába az idegen hajós-népek hordták szét *Baktrából* és Ceylonból.

3. *Babilonia és Asszíría.* Az Enphrát és Tigris folyamok alkotta vízközön elterülő termékeny sík-

ságon, alkották a khaldeusok birodalmukat, *Babilon* fővárossal. Gazdag fejedelmeik büszkeségüket lelték abban, hogy óriási és fényes középületeket emeltessenek; a papság vezetése alatt álló szorgalmas nép pedig, különösen fejlett ipara folytán anyagi és szellemi jólétre tett szert. Kivitelre kerültek; drága kelmék, ruhák, piperefélék s egyéb czikkek. Állítólag a betűírás, a mérték- és a súlyrendszer, általában a mennyiségtani és csillagászati ismeretek tőlük származnak, s a főnicziak s az izraeliták révén terjedtek el Előázsiában és Európában. Babilonia a 13. században Kr. sz. e. a harcziás asszirok hatalmába jutott, kik új birodalmuk székvárosává *Ninivét* tették, ezt meg romba döntötték a médok 606-ban Kr. e., majd nem sokára Babilonia a perzsáknak hódolt meg, s ezzel gazdasági életük is hanyatlásnak indult.

4. *A médok és perzsák.* A médok eredetileg az assziroktól függő birodalmukat *Ekbatana* fővárossal a 6. sz.-ban Kr. e. alapították, majd a babiloniaiak segítségével felszabadították magukat s határaikat kitolták Kisázsia felé, de nemsokára szintén a perzsák hatalmába kerültek. Kereskedelmi összeköttetéseikről annyi bizonyos, hogy a perzsák és görögök sok ideig a selyem ruhát, mész ruhának hívták. A perzsák maguk, mint kereskedőnép nem igen számítottak, inkább csak fogyasztók voltak, mégis az átviteli kereskedelmet elősegítették azzal, hogy jó utakat készítettek s egyben-másban kedvezményt nyújtottak a kereskedelemnek. Legtöbbet tett Dariús, ki a pénzveretésről, a közbiztonságról intézkedett s bírvívó szolgálatot szervezett. Főpiacjai Baktra, Samarkand és Babilon voltak.

5. *Egyiptom.* A kedvező földrajzi fekvés, a pompás éghajlat, a kimeríthetetlen, buja termésű talaj, a Nilus mindkét partján elterülő országnak, már réges-régen jelentékeny szerepet juttatott. Az évenként szabályszerűséggel beálló esőzések megduzzasztják a Nilust, melynek vizét mesterségesen készült víztartókban felfogják s csatornák segítségével elvezetik távol eső helyekre, s így nagyobb területnek fokozzák termékenységét. A természeti viszonyok tették az egyiptomiakat a mérés és a számítás tudományának mestereivé. A kasztrendszer intézménye fennállott, a vallásos népnek körében legtöbb tekintélye a papságnak volt; az egyiptomiak hittek a lélek-

vándorlásban, s azért a holttestet bebalzsamozással védték az enyészettől, mely czélből sok vászonra, s jobbára a külföldről nyert illatszerek, gyanta s olajfélékre volt szükségük. A temetést rendszeren a halálozást követő harmadik hónapban tartották, mely időtartamra a holttest, közfelfogás szerint legbiztosabb zálogul szolgált a hitelezőnek, a ki nem váltás becstelenséget hozott a családra; egyébként is az ünnepies temetéstől való megfosztás, egyike volt a legsúlyosabb büntetéseknek.

Egyiptom erdőségek és érczekben szegény, legelőiben sem bővelkedik, miért az állattenyésztés sem fejlődhetett ki, a szükségletet baromfi szaporitással pótolták; annál hatalmasabb szerepet foglalt el a kereskedelemben gabona termesztésével, gyapju és pamut termelésével, kivált pedig szőnyeg, ruha, ékszer, fegyver stb. iparcikkeivel, híresek voltak művészies faragványai, valamint látogatottak voltak rabszolga kereskedést űző vásárai. Általában a belső, a karaván-kereskedés sokkal nagyobb és élénkebb volt, a külső kereskedelemnél. Érdekes dolgok jutottak újabban napfényre az évezredek előtt épült és használt pyramisok és sirkamarákból; az itt talált sok mindenféle eszköz bizonyítja, hogy az ősidőkben élt egyiptomi mezőgazda és iparos már ismerte az ekét, a bor- és olajbogyósajtót, a fonó- és szövőszéket, a kalapácsot, a fogót, a fujtatót, az agyag- és üveg-edényeket, a papyrus-papírt, stb.

Jóllehet a Nilus mindenkor a legkényelmesebb összekötő úttal szolgált volna a Középtenger felé, az egyiptomi ember nem igen mert a tengerre szállni, részint a vallási tilalom miatt, részint a hajóépítésre alkalmas fa hiányából, s így másoknak engedte át a kereskedést; s így Egyiptomba is minden időben az idegenek szállították s vitték a terményt és portékát más-hová. Kezdetben *Memphis*, később *Theba* volt főhelye. Belső villongások kis országoeskákra darabolták az államot, majd az asszirok uralma alá jutottak, melytől görög segítséggel szabadultak meg, kik befolyásuknak érvényt szerezni iparkodtak. Ez időben tervezgették, hogy kereskedelmi szempontból előnyös volna a Vörös- és a Középtengert csatornával összekötni. Az egyiptomiak, a görögök és a főnicziaiak közt létesült élénk kereskedelemnek *Kambyses* vetett véget, mikor perzsa tartományyá tette Egyiptomot. Később

Nayy Sándor foglalta el s alapját veté *Alexandria* városának, mely századokig az akkor ismert világnak első kereskedővárosa maradt.

6. *Fönícia*. A Libanon és a Földközi tenger közt elterülő termékeny partvidéken több halásztelep létesült, mint *Sidon*, *Tyrus*, *Berytus*, *Tripolis* stb. ezek idővel gazdag és virágzó kereskedelmi városokká fejlődtek, azonban szervezett államot nem alkottak; a görögök datolya-országnak nevezték. A Libanon fabősege, a tenger halgazdagsága hajósokká nevelte a népet, mely korábban a partmentén cserekereskedéssel, kalózkodással és rabszolgakereskedéssel foglalkozott. Majd merészebben neki vágta a tengernek s Egyiptommal, Kisázsziával s Görögországgal, a szárazföldön pedig Palesztinával, Babiloniával, sőt Indiával és Kinával kereskedelmi összeköttetésbe léptek; Cyprus, Kréta, Szardínia, Malta és egyéb helyeken bevásárló és eladó telepeket alapítottak, melyeket egyes kivándorló rajokkal benépesítvén, gyarmatokká fejlesztettek, egyuttal tömérdek városnak rakták le alapját. A föníciaikat kereskedői szellem hatotta át s így természetesnek látszik, hogy Európa, Ázsia és Afrika terményeinek kicserélését magukra vállalták. Közvetítő kereskedelmükkel a Földközi tenger mentén a műveltség terjesztésének apostolaivá váltak. A szőlő, az olajfa, a különböző déli gyümölcsfák, az ő révükön terjedtek el nyugati irányban. Honi iparcikkeik közül a hajógyártás, a biborfestés, a bronz- és más érczárak érdemelnek említést; jártasok voltak az építészet művészetében, mikor *Salamon* király *Jeruzsálemben* templomot építtetett, művezetőket, építőket *Tyrusból* hozatott. A föníciai kereskedelmi városok közül, hosszú időn át *Tyrus* vitte a vezető szerepet, hatalmas fénykorát a 9-ik sz.-ban Kr. sz. e. érte el, ekkor bekövetkezett politikai surlódások miatt, a lakosság jelentékeny része kivándorolt s egy új városnak, *Karthagónak* vetette meg alapját. Az anyaországot az asszírok, azután a babiloniak, később az egyiptomiak, majd ismét a perzsák kerítették hatalmukba; a sok háborúskodás, a hódoltsági állapot tönkretette kereskedelmüket, s helyöket a világkereskedelemben a görög városok és *Karthago* foglalták el.

7. *Arábia*. A Perzsaöböl és a Vöröstenget közt óriási síkságot alkot, boldog *Arábia*, melynek nagy

része terméketlen, miért is csak vándorló életmódot folytató néptörzseknek szolgálhatott alkalmas tanyául. Igazi hazája volt a karaván-kereskedőknek, kiknek legkiválóbb gyülekező helyök *Jemen* volt. Az arabok saját terményeik közül, különösen balzsamot, tömjént, gummit, szőröket, bőröket stb. szállítottak kivitelre, míg India, Fönícia s Afrikából hozott árukkal közvetítő kereskedést folytattak, mi kedvező élet viszonyokat teremtett közöttük, sőt jóléthez segítette őket, de mikor más nemzetek is közvetlen érintkezésbe léptek Indiával s a Kelettel, főképpen a görögök térfoglalásával sülyedni kezdett Arábia kereskedelmi jelentősége.

8. *Palesztina*. Habár az ország természeti viszonyai kedvezők voltak, az izraeliták az ókorban még csak állattenyésztéssel és mezőgazdasággal foglalkoztak. Vallási törvényeik, szokásaik zárkózottá tették őket, mi a külkereskedelem kifejlődését lehetlenné tette, sőt a belső kereskedést is mások közvetítették, leginkább a föníciaiak. Az ünnepek alkalmából tartott vásáraiknak jó híruk volt, némely nyers terményükből kivitelre is jutott, mint pl. gabona, méz, gyümölcs, stb.-ből.

9. *Görögország*. A Balkán-félsziget déli részének őslakói a pelasgok voltak. Időszámításunkat megelőzőleg mintegy ezer évvel, dóri, ioni és más rokontörzsek telepedtek le, a kevésbbé termékeny, de kellemes éghajlattal bíró, és sok természeti előnyt nyújtó területre s ott több, egymástól független kis államot alkottak. A változó kormányformák és az egymásközi szakadatlan versengés között is, a szabadság és a hazaszeretet volt az összekötő kapocs, mit a vallásos és nemzeti szokások és intézmények ápolásával, erős nemzeti önérzetté fejlesztettek. A különböző törzsek magukat közös néven *helléneknek* nevezték, a ki pedig nem volt görög, azt barbárnak hívták. Idővel a túlnépesedés kivándorlásra sarkalta őket, megszállták a szomszédos szigeteket, Kisázsia termékeny partvidékein pedig több gyarmatvárost alapítottak. Ezek voltak a görög kereskedelem úttörői. A viszonyok kényszerítették arra, hogy felvegyék a küzdelmet a mindenütt található föníciaiakkal, a kiket a mily mértékben sikerül kiszorítaniok, olyan arányban gyarapodik jólétük a görög gyarmatvárosoknak. Ezek kiválóbbjai: a népes *Milet*, gazdag ipartelepei-

nek termékeivel, mint szőnyeg, festett kelmék, himzések, általában fényüzési czikkeivel az egész világot elárasztotta; összeköttetéseit a város saját hajóival tartotta fenn, Trapezunt, Szinope és egyéb helyeken gyarmatosított. Jelentékeny tengeri hatalomra vergődött *Aegina*, volt idő, mikor az egyiptomi kereskedést mintegy kizárólagos birtokában tartotta, s kereskedelmét az Adriai tengerig kiterjesztette. Hasonlóan virágzó kereskedelme volt az Aegei és Adriai tenger érintkezési pontján fekvő *Korinthnak*, keresett iparczikkei közül faragványaival és érczöntvényeivel tűnt ki. *Szirakuzának* is gyarmatosítója volt. Az anyaországok sorában jó ideig *Sparta* volt a vezérállam, hatalma katonai szervezetén nyugodott, eleme természetesen a harcz volt. Tényleg a spartai polgár az ipart, a kereskedést megvetette, kerülte az idegenekkel való érintkezést, minden szavában tettében az egyszerűséghez ragaszkodott, a mi csekélységre szükséges volt, azt rabszolgái elkészítették. Pénzülnél a vasrudat használták, az országos törvények a vagyon összeharócsolását gátolták és szigoruan büntették. A kereskedelemnek minden irányban jobban kedveztek *Athen* intézményei, hol a polgári jogok gyakorlása a vagyonosságtól is függött. Az idegeneket vendégszeretőleg fogadták, mi a kereskedés és a forgalom fejlesztésére volt kedvező hatással, élénk ké vált különösen gabonakereskedése. E célra szolgáltak nagy áruraktárai és vásárcsarnokai. Sok irányú és hasznos intézkedései közül említésre méltók, hogy a mértékek és súlyok ellenőrzésére, a vásárookra külön felügyelőket alkalmaztak, az adóssági törvények szigorúak, kereskedelmi peres-ügyekben az igazságszolgáltatás gyors és jó volt. Az állam minden igyekevése oda irányult, hogy minél több vagyonos, független polgára legyen. Kiváltságban részesültek a tengeri utazók, a gabonatermelő helyeken ügynököket tartottak, kereskedelmi összeköttetéseik megvédése és fentartása céljából konzulokat alkalmaztak. A ki- és bevitelnél közönségesen két százalék vámot kellett fizetni az állam részére; a vámokat bérbe adták. Az atheniek a hajóépítést is tökéletesítették, haladást jelez, hogy a tengeren eszközölt szállitmányokra előleget adtak, általában a letét-, zálog-, előleg-, átírás stb. üzletek a hitelügy erős fejlődésének váltak tényezőivé. Kivitelre kerültek a honi nyers termé-

nyeken kívül, főképpen műipari cikkek, melyeket a görögök művészi érzékkel, nemes ízléssel és mindig tökéletes formában tudtak elkészíteni és így világhírűvé tenni. Görögország állami önállóságának megszűntével, kereskedelme szintén csökkent, a mennyiben az akkor alakult újabb kereskedelmi középponatok, részben más irányt szabtak a forgalomnak.

10. *Róma.* A Tiber mellett, hét halmon épült Róma 753-ban Kr. sz. e. A város hódító harczaival később világra szóló hatalomra tett szert. A római polgárt jellemzi, hogy ipari és kereskedői foglalkozásra soha sem szentelte életét. Az ősi időben az életviszonyok egyszerűsége mellőzhetővé tette az iparúzést, ezt a rabszolgákra bízta. A később bekövetkezett fényűzés korszakában pedig a szükségletek kielégítéséről a meghódolt tartományok gondoskodtak. Míg a mezőgazdaság mindenkor tiszteletre méltó foglalkozásnak tartatott, addig a kereskedést megbecsülni soha sem tudták, sőt lealázónak tekintették, habár egyes patricziusok a kincsszomjtól ösztönöztetve, résztvettek a jövedelmező nagykereskedésben. A kereskedés az idegenek kezében volt, leginkább az etruskok és a karthagóiak közvetítették. A kereskedelem biztosítása céljából Róma, Karthagóval kereskedelmi szerződésre lépett. A város 2 millió lakásával reá szorult Szicília és Egyiptom gabona-termésére s így a gabonakereskedés rendszeresítése az állam életérdeke volt. Az életmód egyszerűsége mellett bizonyíthat az, hogy Kr. sz. e. másfél századdal Rómában még pék sem volt. A gabona vásárlására állami tisztviselőket alkalmaztak, kiknek feladatuk volt, a szállítmányok pontos időre való megérkezéséről gondoskodniok. A közlekedési utakra, a gyarmatosításra sokat adtak, rendes pénzt használtak. Az állam legtöbb intézkedéseiben leginkább a hadi és a politikai célú tartotta szem előtt, a kereskedelem igaz érdekeinek előmozdítására alig tett valamit. Jellemző, hogy a szőlőt, olajfát, fűgét, általában a déli gyümölcsöt a görögök honosították meg Itália földén. A fényűzés korában elterjedt uzsorászkodás meggátolására, az állam meghatározta a kamatlábat, de kevés eredménnyel. A ki- és bevitelnél vámot szedtek, mely a bevitt fényűzési áruknál 16 százalékgig emelkedett. A vámokat bérbe adták, mit a bérlők zsarolásra használtak fel. A meghódított

tartományok a reájuk rótt adót terményekben is fizethették. Róma a gyapjuárukat Milétből, Korintheból, a vászonféléket Alexandriából, a selymet Indiából, Kinából, a festő anyagokat Tyrusból, a papír- és üvegféléket Alexandriából, az agyagedényeket, a fém- és a drágakőárukat Görögországból, a fűszer és illatszereket Kisázsziából kapta. A római birodalom hatalmának bomlásával, jelentősége is egyre hanyatlott. Bukását az erkölcsi élet meglazulása és különösen a népvándorlás okozta.

4. §. Összefoglalás.

Az ókorban Európa államai és nemzetei, a görögöket kivéve, számottevőleg nem igen folytak be az emberiség szellemi, főleg anyagi műveltségének fejlesztésére. E tekintetben a vezető szerepet Ázsia és Afrika tengerparti államai, városai, vitték. A hosszantartó terménygazdasági állapotból a kivezető utat megjelöli az ipar, midőn lassú, de sok oldalú fejlődésével táplálékot nyújt a kereskedelem kifejlődésének, mely azután szervezni kezdi a közigazdasági állapot, egy újabb, magasabb fokát, a pénzgazdaságot. Az évszázadok sorát felölelő korszakban felette lassan lendül fel a kereskedelem, útját állják a fogyatkozások, az akadályok ezrei. Igazi kereskedői szellemet csak a fönicziaiaknál és a karthagóiaknál találunk. Az akkori, úgynevezett világkereskedelem egyedül a Földközi tenger mentére szorítkozott. Egyebekben az ipar terén már nagy ipartelepekkel, a társulás terén a czéhrendszer első kísérleteivel, a közlekedés terén pedig a postaintézmény kezdetleges berendezkedésével találkozunk; a korszak utolsó századaiban a pénz használatának elterjedése s általa a kereskedelem élénkülése, a bankügy, a hitel és a biztosítási intézmények létesítésére nyújtott alkalmat; a nemzetközi kereskedelem pedig, magának a kereskedelemnek szervezését és a kereskedelmi törvények alkotását tette szükségessé.

II. RÉSZ.

Középkor. (376-tól 1492-ig.)

5. §. Általános viszonyok.

Az ó-kor a római birodalom bukásával záródik. Az anyagi és szellemi művelődés fejlődésében nemcsak megakadt, hanem határozott visszaesés következett be, mely évszázadok munkásságát követelte, hogy az emberiséget újból a haladás útjára terelje. Az elavult romokon épült államoknak a művelődés intézményeit gyökeréből kellett fejleszteniök és szervezniök. A politikai nagy átalakulást a népvándorlás okozta, mely századokon át hullámban tartotta Európa népeit, s a rombolás befejeztével, új államok alapítására vezetett. A mozgalmat a *hunok* indították meg, befejezték a *magyarok*. Részt vettek benne az *alánok*, a *nyugati góthok*, a *burgundok*, a *svévek*, a *vandalok*, a *keleti góthok*, a *frankok*, a *longobárdok* s más néptörzsek. A mint a néprajok egymást tolták és harcaik befejezésével megállapodásra jutottak, a következő új államoknak vetették meg alapjait: Spanyolországban letelepedtek a nyugati góthok, Galliában a frankok és burgundok, Angolországban a szászok, Afrika északi részein a vandalok, Olaszországban a keleti góthok és a longobárdok. Magából, a szétszüllött római birodalomból támadt még a görög császárság, és az araboknak három világrészre kiterjedő birodalma. Az elsatnyult római nép helyét mindenütt erővel teljes nép foglalta el, melyben meg volt az erő és az akarat, hogy a haladás útjára lépjen. A művelődés tovább fejlesztésének irányát megadta a szeretet vallása, a kereszténység. Tanai az egyenlőség elvét, a családi élet szentségét, a felebaráti szeretet és a jótékonyság gyakorlását hirdették. És valóban a papság, különösen a szerzetesek voltak a nép erkölceinek javítói, bajos ügyeiben tanácsadói, az ismeretekben oktatói, a mezőgazdaság és az iparban utmutatói. Másrészt nem tagadható, hogy az egyház némely intézkedései káros hatással voltak, főleg a kereskedelem fejlődésére; így például, midőn azt követelte, hogy minden áru természetes áron adassék, lehetetlenné tette a kereskedést, a kamatvétel tilalom pedig útját szegte a hitelnek. Az óriási terjedelmű egyházi birtokok szintén ártólag hatottak a köz-

gazdaságra. A keresztény egyház a kereskedelmet a más vallásuak kezére juttatta. Annál jobban kedveztek a kereskedelemnek Mohamed tanai, ezek szerint a kereskedés *Allah* előtt kedves foglalkozás, s bizonyára nem kis része volt a vallási buzdításnak abban, hogy az arabok, mint lelkes hívők, az ipart és a művészetet a virágzás fokára fejlesztették.

A közgazdasági állapotok általában kedvezőtlenek voltak a középkor első felében. Közönségesen csak annyit termeltek, a mennyire a vidéknek szüksége volt, mért is gyakran pusztított az éhség, a nyomor. Jellemző vonása a gazdasági közállapotoknak, a hűbériség intézménye. A fejedelmek a harci szolgálatok jutalma fejében nagy területeket adtak vitézeiknek, ezek ismét szolgálóiknak, jobbágyaiknak engedtek át földet haszonélvezetre. Az úr és a jobbágy közötti viszonyból származtak a szolgaság százados terhei: a robot, a dézsma és a tized. Az ipar a falakkal körülvett városokban vonta meg magát, hol az egy-nemű foglalkozást űző mesteremberek, saját, nem ritkán önző érdekeik kivívására, társulatokat, céheket alakítottak, melyek egyuttal az inasok és a legények ügyeit is gondozták. A céhek keletkezése a 10—13 századra vezethető vissza, idővel a városok kormányzásába szintén befolyást nyertek, mit a városok védelmében kifejlett vitézségökért kaptak. A harcokban saját zászlóik alatt s vezéreik vezetésével vettek részt. Társadalmi és művelődési tekintetben rendkívüli átalakító hatást gyakoroltak a kereszties háborúk. Céljuk volt a szent sir visszavétele. E végből több ízben nagy seregek vonultak szárazon és tengeren Palesztinába Jeruzsálem felé. A bucsujárók és a harcosok számát összesen mintegy 6 millióra teszik. A másfélszázados küzdelemnek a végeredménye volt, hogy Jeruzsálem a Félhold kezén maradt. A haszon mindazáltal igen nagynak mondható; társadalmi tekintetben közelebb hozta az urat és szolgáját, vitézeit egymáshoz; művelődési szempontból pedig éppen áldást hozó volt, ekkor ismerkedtek meg Európa nemzetei a Kelet buja növényzetével, a fűszerekkel, a jó izlésű arabok szokásaival, iparczikkeivel, miket azután itthon terjesztettek. Ez idő óta használják a sáfrányt, tömjént, timsót, selymet, czukrot, stb. A nagy embertömegek élelmezése, felfegyverzése és szállítása, a hajóépítés és fegyvergyártás mester-

ségeire, nem különben a kereskedelmi forgalom fejlődésére voltak éltető hatással. A természetrajzi és földrajzi ismeretek gyarapításán kívül, a gyarmatosító törekvéseknek szintén volt sikerök, miben leginkább a lovagrendek (Johanniták, templomosok és német l. r.) szereztek érdemeket.

A mi magát a kereskedést illeti, az kezdetben java részében a belföldre, helyesebben az egyes vidékek szükségleteinek kielégítésére szorítkozott. A kereskedés majdnem mindenütt, rendszeren vásár-, bucsu- vagy ünnepnapokon a templomok mellett folyt. A forgalom nagyobbodásával a szárazföldi és a tengeri kereskedelem egyiránt emelkedett. A kereskedői érdekek védelmére egyesületek keletkeznek, melyek saját csapatokkal rendelkeznek, a középkor rablólovagjaival szemben, zsoldosok kíséretével biztosítják az áruszállítókat; ugyancsak e kereskedő-társulatok minden irányban telepeket létesítenek, hol alkalmas csarnokokról, rakodóhelyekről gondoskodtak, egyszerűs mind ügyeik közvetítő elintézése céljából konzulokat alkalmaztak. A bankári ügyletekhez legjobban az olaszok értettek, a művelet leginkább a pénzváltás és kölcsönzésből állott. Az első váltó 1325-ben jelenik meg. A könyvvitel lassankint alkalmazásba kerül, műszavai olasz eredetre vallanak. Kiváló jelentőségök volt az e korban kifejlődött szokásjogoknak, valamint a tengerészet emelkedésével a szállítási biztosításnak elterjedése. Habár a haladás tényezőinek érvényesülései sok tekintetben biztosították a kereskedelem fejlődését, e korszak sem szükölködik gátló akadályokban, minők az államoknak egymásközt való háboruskodásának szakadatlan láncolata, a terhes vámok, egyes területeknek kiváltságos jogai, mint az árumegállítási és lerakodási joga.

6. §. Egyes országok, nemzetek.

1. *A görög császárság. Konstantinápoly.* Mig Európa ujonan alakult államai közigazdasági életüket többé-kevésbé alapjából szervezték, addig az ó-kori műveltséggel való kapcsolatnak fentartása s további bővítése, mintegy örökségképen szállott a kelet-római birodalomra. Fővárosa *Bizancz*, a Földközi s a Fekete tenger forgalmának legelőnyösebb pontján fekszik. Idővel nevet cserél s mint az uj birodalom székhelye

magához ragadja a kereskedelmet és forgalmat s ez által közvetítője, összetartó kapcsa lesz a Keletnek Nyugattal. A nagy fényűzést kifejtő fővárosba szállítják a tartományok termékeiket, hol idegen kereskedők eszközlik az adást-vevést, mert a bensülöttek nem sokat törődtek a kereskedéssel. Néhány iparág mégis gyökeret vert Konstantinápolyban, így a selyemipar s a nemes fémeknek művészi feldolgozása, mit az arabok elől menekülő görög települők honosítottak meg. A kereskedelem egyéb viszonyairól vajmi kevés adat maradt fenn, állítólag a császárság a nyugati góthokkal kereskedelmi szerződésre lépett; hogy a velencei kereskedők sűrűn ellátogattak Konstantinápolyba az bizonyos, politikai szolgálataikért kiváltságokat, jogokat, vámmentességet kaptak. Ilyenféle kedvezményben részesültek az orosz kereskedők is. A görög iparczikkék és a keleti áruk tették nevezetessé Konstantinápoly piaczat, hová selyemárukért, aranyhimzésű szövetekért s fűszerfélékért, később a németek is szívesen ellátogattak. A kereszties hadjáratok idejétől fogva kereskedelmi jelentősége folyton vesztett jelentőségéből.

2. *Az arabok.* Az arab nép sok ideig békességben élt a kereskedelemnek. A hetedik században az új vallási tanok hódító harczokra csábitották, melynek folytán a szomszédos országokat hatalmukba kerítették, *Szíría, Perzsia* meghódolt, s nemsokára Afrika északi részeit is birtokukba vették. *Alexandria* s a kereskedelemnek több fontos középpontját megszerezvén, folytatták hódításaikat s ekkor vetették meg lábukat Spanyolország, Szardínia, Korzika s Italia alsó részeiben. A hová az arab uralom befészkelte magát, nyomában mindenütt magas fokot ért el a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem. Tudtak a meghódított néppel bánni, sem el nem nyomták, sem ki nem zsarolták. A tudományokat és művészeteket szeretettel ápolták, a mennyiségtani és csillagászati ismeretekben nagy jártasságot tanusítottak. A birodalom több városában főiskolákat alapítottak, *Kordova* az arab tudósoknak gyűlőhelye volt, orvosi egyetemét a külföldiek is felkeresték, kordován bőrgyártása szintén híres volt. *Toledo, Szevilla, Granada* magasfoku iparukkal tűntek ki, gyapju-, selyem- és papirczikkeiknek, valamint fegyvergyártásuknak kitűnő híre volt. Az áruk jobbára *Barcelona* közve-

titésével jutottak forgalomba. Az utak készítésében otthonosak voltak, a műépítészet terén pedig valóságos remekeket alkottak, miről fenmaradt emlékeik tesznek tanuságot. Szicziáliában és Spanyolországban ők honosították meg a narancsot. A Földközi tenger egész mentére kiterjedő kereskedelemnek hosszú időn át urai maradtak, ekkor tett szert *Kairo* városa kereskedelmi jelentőségre. Amint az európai kalifátus bomlása kezdetét vette, az emésztő harcok folyton gyengítették az arabok hatalmát, mígnem *Kasztília* és *Aragonia* urainak egyesült hadiereje, végre 1492-ben kiszorította a móriskókat.

3. *Olaszország*. A népvándorlás hullámai leg-erősebben Italia földjét sújtották, ott, hol korábban a nép jólétben élt, sőt fényűzésben úszott, az utódoknak bőven kijutott részök, a népvándorlás okozta nyomorúságból. Tényleg a félszigeten hosszabb-rövidebb időre majd minden népraj megfordult, mely így sokszor cserélt gazdát. Különösen a góthok, longobárdok, arabok, görögök és normánok törekedtek hódító hatalmukat érvényesíteni, minek folytán Olaszország több-kevesebb önállósággal bíró területekre szakadt. Éppen ez a daraboltság tette lehetővé, hogy egyes kedvező fekvésű város, iparának, kereskedelmének és forgalmának észszerű gondozásával, nagy jelentőségre emelkedhetett. A századokig tartó tengődési állapotból, akkor sikerült kibontakoznia s a további haladás útjára lépnie Olaszországnak, midőn a Jeruzsálembe való zarándokolás mindinkább növelte forgalmát, ezt még jobban szaporították a keresztes hadjáratok, határozott élénkséget öltött kereskedelme, mikor *Ravenna* és *Konstantinápoly* között sikerült az összeköttetést létesítenie. Kereskedelmök révén politikai hatalmi állásra emelkedtek, a következő városok:

a) *Amalfi* kis kikötőváros, kezdetben az arabokkal lépett barátságos viszonyba, azután Afrika, Szíria s Konstantinápolylyal keresett módot az érintkezésre, sikerült is mindenütt kereskedelmi telepeket kieszközölnie. A keleti népek általában szívesen használták forgalmukban az amalfiak pénzét, hajósaik pedig a delejtű használatának váltak terjesztőivé. Tengerészeti szokásaik, a később összefoglalt tengerészeti jognak lényeges részét alkotják. A város virágzását a 12. sz.-ban érte el, versenytársa Piza megtörte hatalmát.

b) *Piza* szintén élénk összeköttetésben állott az arabokkal Egyiptomban, Szíriában és Spanyolországban. Hajóival kiváló szolgálatokat teljesített a kereszties hadjáratoknak, jutalmul kiváltságokat kapott, s egyre gyarapította kereskedelmi piacainak számát, mit főként szabadelvű eljárásának köszönhetett. Piza kikötőjébe bármely nemzetiségű hajó bevezethetett, mi forgalmát csak nagyobbította. Egykori nagyságának hirdetői, ferde tornya és pompás hidja. Bukását Genuával való szerencsétlen küzdelme okozta.

c) *Genua*. Jó fekvésű kikötője már az ókorban ismeretes volt. A római uralom idején jelentékeny kereskedelmi várossá fejlődött. Lakossága értett a hajózás mesterségéhez, a genuai született kereskedő volt. A kereszties háborúk szaporították vagyonát, hatalmi állásra emelkedett, mikor a latin császárság bukásának előmozdításáért a görögöktől sokféle kiváltságban részesült, mit ez ideig versenytársa, Velence élvezett. Rohamosan fejlődött, virágzott kereskedelme Genuának, különösen, hogy tért foglalhatott *Konstantinápolyban, Kiosban, Lesbosban, Krimben* s a *Fekete tenger* partvidékein. Mindenütt önkormányzati joggal ruházta fel a telepeket, ügyes gyarmatpolitikájával nagy tekintélyre tett szert. A legrégebb ismert bank Genuában keletkezett. A köztársaság, mely tömérdek háborút viselt, hitelre szorult, saját lakosaitól vett kölcsön, minek törlesztésére a vámok jövedelmét kötötte le. A bank *Szt.-Györgybank* néven vált ismeretessé. Genua hanyatlását sietteték a belső pártvillongások s Velenczével való örökös harca; később francia, majd az osztrák felsőséget kellett elismernie.

d) *Velence*. A város alapját a hunok pusztítása idején a lagunákra menekülők vetették meg. Sófőzés és halászatból éldegéltek az őslakók, mignem a közeli szigetek lakóival egyesülve, várossá alakultak. A természeti viszonyok a kereskedés üzésére utalták őket, mint bátor hajósok telepek szerzésére törekedtek, hódításukat siker koronázta *Dalmáciában, Afrikában* s a *Földközi tenger* több pontján. Hasonlóan elősegítették fejlődését a kereszties háborúk, mely alkalommal a város nemcsak kiváltságokat kapott az egyes uralkodóktól, hanem elnyerte a jeruzsálemi királyság szükségleteiről való gondoskodást, mi élel-

mezési és iparczikkeinek nagy és előnyös piacot biztosított. A kedvezmények kieszközlése, valamint a kereskedelem terén a vezérlő szerep elnyerése, állandó küzdelembe sodorta Genuával. Fénykorát a 14-ik században érte el, e tájban sok hadihajón kívül, mintegy 3000 kereskedelmi hajóval rendelkezett. A mit Velenceze politikai és kereskedelmi tekintetben eredménykép tud felmutatni, mind azt, az állam azon gondoskodásának tulajdoníthatjuk, melyben mindenkor egyiránt részesítette iparát és kereskedelmét. Iparágai közül, kitünő hírben állott üveggyártása, üvegfestészete, harangöntése, posztó- és selyemgyártása, czukorfinomítása és fegyverkészítése. Az állam iparának jó hírét-nevét féltékenyen őrizte, nehogy Velenceze iparának titkai köztudomásra jussanak, tilos volt a külföldre való vándorlás, másrésről meg az idegeneket távol tartották mindattól, a mit maguk is jól tudtak elkészíteni. Iparrendőrsége megvizsgálta a nyersanyagot és a kész árut, a mi által biztosítékot nyújtott a vevőnek, hogy minőség és mennyiség dolgában jó portékát vásárolt. Hasonló gyámkodást fejtett ki az állam a kereskedelem terén is, midőn annak eljárását szabályozta. Meg volt határozva, milyen fából lehet hajót építeni, mikor és milyen feltételek mellett lehet rakományt hajóra adni, a hajó parancsnokának tilos volt a hajóvezetésen kívül egyébvel, különösen kereskedéssel foglalkozni; ha pedig a hajó kikötőbe érkezett, ott már az intézkedési jog a konzult illette. Említést érdemel Velenceze bankja, mely egyike a legrégebbeknek, a 12. században létesült és örökjáraadékokat biztosított a részvényeseknek. A világhatalomra emelkedett köztársaságnak hanyatlását a *Kelet-Indiába* vezető útnak fölfedezése, a töröknek a kereskedelmet veszélyeztető előnyomulása, nemkülönben a pártoskodás és jó részben a túlzó fényűzés együttesen okozták.

e) *Flórencz*. A szárazföldi városok sorából, szintén kereskedelme révén tett híre szert Flórencz. Ipargazdagsága szinte páratlanul állott, tömérdek posztógyára és selyem-iparczikkei világhírűekké váltak. Kezdetben a pizaiak továbbították az árukat, de mert vámmal sújtották, saját kikötőt iparkodtak szerezni a flórencziek. Ezentúl *Livornón* át hozták forgalomba saját hajóikon ipartermékeiket. A tengeri kereskedés számára a város hajógyárat és önálló tengeri ható-

ságot állított fel. Elénk banküzlet fejlődött ki Flórenczben, melynek bankházi fiókokat létesítettek sok helyen, a túlságos üzérkedés válságot okozott a 15. sz.-ban, a később bekövetkezett újabb politikai alakulások véget vetettek kereskedelmi jelentőségének is.

4. *Franciaország.* A frank uralom megalapításával megszűnt a rómaiak befolyása *Galliára*. A hódítók a meghódítottak vallását, erkölceit felvévén és nyelvét elsajátítván, egy új keverék-népet alkottak, melyből idővel az egységes francia nemzet fejlődött ki. Fejedelmeik az ország határait egyre tágították, Németország egész területét és Olaszország felső részét beolvasztották a frank birodalomba, mig nem *Nagy Károly* utóda alatt, a *Verdunben* kötött egyezség értelmében a túlnagy birodalom, három önálló országra szakadt. Franciaországban a hatalmi versenység, az idegen befolyás, a hűbériség intézményéből támadt küzdelmek, útját szegték annak, hogy a királyság hatalma egységes és szilárd lehessen. Ezt csak a 15. század végén sikerült kivívniok, az addig lefolyt századok viharai éppen nem kedveztek sem az iparnak, kevésbé a kereskedelemnek. A mezőgazdaság legkorábban az ország déli részein indult fejlődésnek, hol a szőlőművelés és a déli gyümölcsök termelése volt a lakosságnak fő jövedelmi forrása; az ipart a kor szokása szerint a városokban üzték, jelentőségre emelkedtek a posztókészítésben, a festésben és a leniparban. A belkereskedésre fejlesztőleg hatott a folyamhajózásnak felkarolása, a külkereskedés java részében az ország két tengerpartján épült városoknak kezében volt. Ipari és kereskedelmi tekintetben kiváltak: *Narbonne, Toulouse, Lyon, Avignon*, különösen a görög gyarmatosok alapította *Marseille*, mely város a keleti áruk és terményeknek főpiaczként szerepelt. Legnagyobb híre mégis *Troyes* vásárai emelkedtek, melyeket nemcsak a szomszéd, hanem a távol eső államok kereskedői is felkerestek. Az itt szerzett tapasztalatokat, főleg a kereskedelmi szokásokra vonatkozókat elsajátítván, otthon is alkalmazták. Így vált majdnem általánossá a városról elnevezett mérték és súlynak használata, mit az angolok részben még mai nap is alkalmaznak; a váltóforgatást szintén *Troyes* kereskedői léptették életbe, az ügyletek könnyebb lebonyolítása céljából.

5. *Spanyolország, Barcelona.* Habár az ország területének nagyobb része az arabok uralmát ismerte el, mégis több kisebb fejedelemség állott fenn, melyeknek folytonos ellenségeskedése majd egymás között, majd a közös ellenség, az arabok ellen, mintegy szakadatlan háboruszkodásba sodorta az egész országot. Részben ez az oka, hogy a közgazdasági viszonyok olyan sivarak maradtak a középkori Spanyolországban. A mi valamire való alkotás, intézmény létesült a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem terén, az majdnem kivétel nélkül mind, az arabok érdeme. E korban egyetlen város, a nyugati góth királyok székhelye, *Barcelona* tudott világjelentőségre emelkedni. Már mint örgrófság elnyerte önállóságát, lakócai derék hajósok és felvilágosodott kereskedők voltak. Gyöngyhalászattal és kiválóan közvetítő kereskedelemmel foglalkoztak. Az arabok mezőgazdasági és ipari terményeit elszállították az olasz városokba, *Hollandiába, Bizanczba* s *Afrikába*, a mikor csak alkalom kínálkozott, szívesen léptek, kölcsönösségen alapuló kereskedelmi szerződésre, a melyben a maguk részére csak annyi jogot kívántak kikötni, a mennyi előnyt és kedvezményt tudtak adni, ellenértékül az idegeneknek. Összeköttetéseiket fiókok alapításával tartották fenn, a külföldi kereskedőket előzékenységgel fogadták, minek következtében tényleg olasz, német, francia és arab kereskedők telepedtek meg *Barcelonában*. Nyüzsgő kereskedelmi és forgalmi életéről tehetnek bizonyosságot, rendezett bank, börze és biztosítási intézményei, melyek kereskedelmének nemcsak magas fejlettségére mutatnak, hanem egyuttal mintaképül szolgáltak, más kereskedő-városok és országoknak. Eppen ilyen közbecsülésben részesült, a kereskedelmi jogokat és szokásokat magában foglaló törvénygyűjteménye is. A város virágzása a 16. századig tartott, az ekkor bekövetkezett átalakító viszonyok, *Barcelonával* szintén erősen éreztették hatásukat, minek folytán a hanyatlás lejtőjére jutott.

6. *Németalföld.* Hollandia kedvezőtlen természeti viszonyai között nagy szüksége volt népének munkaszeretetére, hogy e kietlen vidéken szorgalmával virágzó közgazdasági állapotot, anyagi jólétet teremtsen s így politikailag is számottevő hatalommá tegye a kis országot. A több grófságból álló terület, majd egyik, majd másik szomszéd birodalomhoz tar-

tozott, míg nem kiküzdte függetlenségét. Az egyes grófságokban, mint *Brabant, Flandria, Hollandia*, stb. régtől fogva nagy gondot fordítottak a jó utak és csatornák készítésére, hogy a közlekedés könnyítésével a mezőgazdaság és az ipar emelkedhetését szintén előmozdítsák. Az ipar alapját a betelepített német mesteremberek vetették meg, s már a 14. században Németalföld, mint Európa első rangu iparországaként szerepelt. Hires volt posztókészítése és festése, vászonszövése, fémipara, fegyvergyártása. sőt már a csipke-készítéssel is foglalkoztak, kendői meg éppen kedveltek voltak mindenfelé. Fémiparának nem csekély lendületet adtak, érczekben és kőszénben gazdag bányái, míg posztóiparára Anglia bő gyapjutermelése volt üdvös hatással; a héringhalászat a vagyonosodásnak szintén lényeges tényezője volt. *Gent, Lüttich*, leginkább *Brügge* város tűnt ki, mint a kereskedelemnek középpontja. E városba hozták és itt cserélték ki árúikat Európa államainak kereskedői, kik e célból állandó telepeket létesítettek, főleg az olaszok és a hanzák közvetítették Kelet s Észak czikkeinek forgalmát, mi oly foku jólétet teremtett, hogy az egykoruak *Flandriát* tartották a világ legboldogabb országának. *Brügge* városa a politikai viszonyok újalakulásakor szerette volna régi előjogait és kiváltságait biztosítani, de a küzdelem közepett a hajózásra kedvezőbb fekvésű *Antwerpen* ragadta magához a kereskedelmet, kedvezményekben részesítvén az olasz városok és a hanzaszövetség kereskedőit. Általában tisztelő elismerést érdemel a németalföldiek kereskedelmi politikája, mely szerint mindenkor a szabad kereskedés elvéhez ragaszkodtak. Nem adtak egyes országnak, vagy nemzetnek előnyt, kiváltságot, egyformán bántak el mindnyájával, de valamenynyit szívesen látták kikötőikben és kereskedelmi piaczaikon.

7. *Németország és a Hanza.* A politikai és társadalmi bajoktól zaklatott Németország felette lassan tudott kibontakozni s az egységesebb szervezet fokára felemelkedni. A legrégibb időkben az egyszerű és szegényes életmód nem szorult a kereskedelemre, ekkor egyetlen értékes árújuk a borostyánkő volt. Náluk az uralkodók és a hűbérurak szintén örökös harcban állottak egymással, ezen hatalmi versenygés szülte a városok polgárainak mindenféle kiváltságait,

szabadságát. A 12-ik században minden városi lakos, foglalkozásra való tekintet nélkül, szabad polgárnak nyilvánított. Ezen intézkedés a városi élet rohamos fejlődését vonta maga után, mi ismét az egyes iparágak meghonosítására és fellendülésére volt jótékony hatással. A vászonszövés tényleg virágzó fokra emelkedett, a képfaragás, a festés, a faárúk készítése, a sörfőzés, a különféle bányászat, a kovácsipar, a fegyvergyártás pedig jó hírnévre tettek szert. Az iparosok és kereskedők társulások, czéhek alkotása révén szabadalmakat nyertek, megszerezték saját városuknak a vásártartási, a bíraskodási, a közigazgatási, sőt az önkormányzati jogot. Szóval a vagyonos polgárság tekintélyt és nagy hatalmat szerzett és biztosított a városoknak; egyes dúsgazdag polgárok, mit a *Fugger*, *Weber* családok pedig nemcsak fejedelmeknek nyújtottak kölcsönt, hanem többször vendéggént látták a koronás főket házuknál. A szerepet vivő városok közül *Köln*, *Mainz*, *Magdeburg*, *Szolingen*, *Augsburg*, stb. említhetők. Jóllehet egyes városok mindent elkövettek, hogy kereskedelmüket fejleszszék, buzgóságuk hajótörést szenvedett a tömérdek akadályon, melyekkel nem tudtak megbirkózni. A közlekedési eszközök és viszonyok silányak, az utak általában rosszak voltak, sokszorosították a veszélyt a lovagváarak, melyeknek tulajdonosai a kereskedők fosztogatását jövedelmi forrásuknak tartották. Ezt a divatozó visszaélést az *Istenbéke* (*Treuga Dei*) enyhíteni, megszorítani törekedett, midőn *III. Henrik* minden szerdától hétfőig tartó békét rendelt; a lovagok erőszakoskodása kényszerítette a városokat szövetségek kötésére. A közös védelem eszméje hívta életre a rajnai, a szász, a sváb, stb. városok szövetségét. Mindnyája közül tekintély és hatalomra nézve az elsőség a német Hanzát illeti. A szó csapatot, csoportot jelent, egyébként hanzának nevezték azt a járulékot is, melyet a szövetség minden tagja köteles volt a közös pénztárba befizetni. Tulajdonképpen a hanza szó gyűjtő fogalom, mely a közös célra alakult városi szövetségek, gildék egyesülését fejezi ki. Ilyen szövetségek keletkeztek *Bréma*, *Hamburg*, *Lübek* városok között; a nyomok a 10-ik századig vezethetők vissza. De fegyveres hadierőt csak a 14-ik sz. óta tartottak; néha egymás ellen is hadakoztak. A hanzák célja általában a kereskede-

lem biztosítása volt, evégből üldözték a kalózokat, szembe szállottak a rablólovagokkal, azok fellegvárait romba döntötték; őrei voltak a közbiztonságnak, gondoskodtak az utaknak jó karban tartásáról, kereskedelmük összes irányában pedig telepeket létesítettek. Azonban hatalmuk gyarapodásával önző célok szolgálatába szegődtek, a szövetségbe nem tartozó városok kereskedelmét elnyomták, erőszakoskodtak, az idegen országok zsírját szívták, gyakran egész területeket tönkre silányítottak kizárólagos kereskedelmökkel. A Hanza négy kerületre oszlott, az egységes, vezérlő hatalmat *Lübek* képviselte, *Köln*, *Braunschweig* és *Danzig* városok a negyedek székhelyeiként szerepeltek. *Bergen*, *Wisby*, *Kiev*, *Nowgorod*, mint hanza-telepek kiváló kereskedelmi jelentőségre jutottak. A hanza fénykorában 100-nál több város volt tagja a nagy szövetségnek, mely az Északi és a Keleti tenger összes forgalmát Európa északi részének kereskedelmét, tartós időig, egyeduralmi módon tartotta hatalmában. A szomszédos városok kerületenkint előljáróik vezetése alatt, külön is gyűléseztek, melyeken belső ügyeiket, surlódásait intézték el. A szövetséges városok képviselőiből alakult a tanács, mely a legfőbb hatalmat gyakorolta. A tanács elnöke rendszeren Lübek városának polgármestere volt, kinek tisztéhez tartozott a nagy gyűlések határozatainak végrehajtása és ellenőrzése; az elnököt hanzagrófnak is hívták. A gyűlések nagy pompával folytak le, melyeken a telepek szintén képviselve voltak; gyakran fejedelmek fordultak támogatásért a gyűléshez. Maga a hanza igazságszolgáltató hatalmat is gyakorolt, a vétkeket kiközösítéssel sújtotta, szabályozta a kereskedői eljárást, meghatározta a tagok kötelelességeit, a hanza tagja hajóját, csak szövetségi tagnak adhatta el. Legfőbb jövedelmük a fuvarozási hajózásból, saját árúik értékesítéséből származott, egymaga a héringhalászat óriási vagyont képviselt, mert a középkorban a bőjti időszakot a hívők betartották s így a héringfogyasztás sokszorosan nagyobb volt, mint napjainkban.

Lassacskán a hanzának bukását egyengették, részben magának az intézménynek elavulása, jó részben pedig a politikai viszonyoknak ujjaalakulása, mely szerint a szomszéd államok egymás után ki-

tiltották a hanza tagjait, így az oroszok, angolok, svédek. Hanyatlásának szomorú jelét mutatta a 17. sz.-ban tartott utolsó gyűlése, melyen már csak hat város képviseltette magát.

8. *Magyarország.* Őseink a honfoglalás dicső munkájának befejezése után, még jó ideig a harez-nak, a külföldön való kalandozásnak éltek. Hosszú időnek munkájába került, míg a keresztény vallásnak elterjedésével és megszilárdulásával a jobb erkölcsök s a művelődésnek más tényezői tért foglalhattak. A magyarság a rónaságot szállotta meg, hol sátrakban tanyáztak, a hegyes vidékeket akkor még sűrű erdőség borította s jobbára lakatlanok voltak. Az első időkben pásztorkodásból éltek, a mezőgazdaságot szolgálókra s a meghódoltakra bízta, maguk legfőlegb vadásztak. Nemzeti királyaink folytonos gondoskodásának tárgya volt, hogy alattvalóikkal megkedveltessék a gazdasági élet különböző foglalkozásait. Már *Szt. István* a földet magántulajdonnak nyilvánította, azzal terhelvén meg a föld művelőjét, hogy terményeiből az egyháznak tizedet fizessen; üdvös hatással volt, hogy mesterembereket telepített be az országba s hogy a jövevényeket felette szívesen látta. A telepítés többé-kevésbbé szakadatlanul tartott, ez ügyben buzgókodott leginkább *II. Géza*, ki szász, német és olasz kézmivéseket hozatott, hasonlóan nagy érdemeket gyűjtött *IV. Béla*, midőn a tatárjárás után hozzáfogott az ország benépesítéséhez. Kedvezményekben részesítette a városokba telepedőket, kiknek megengedte, hogy birájukat maguk választhassák, vásártartási jogot kaptak, a harminczadok és a zaklató vámoktól pedig mentességet biztosított részükre. El nem vitatható tény, hogy a városok építése és fejlesztése, valamint az ipar és kereskedelem alapvetése körül hazánkban, az új települők rendkívüli nagy érdemeket szereztek; áll az is, hogy az *Arpád*házi királyaink idejében az ipar, kivált a kereskedelem a kezdet kezdetén volt, ennek tárgya az élelmezési czikkekre és a ruhaneműekre szorítkozott. Az idő folyamán némi fényűzést fejtettek ki őseink ruházatukban, mi a vele összefüggő néhány iparágnak lendületet adott, így az ötvösségnek; otthonosak voltak a fonás, szövés, timár, varga, szücs és a kocsi-gyártás mesterségében, nem különben a sátrak és a fegyverek készítésében. A csere-bérelésből álló keres-

kedésre fejlesztő hatást gyakorolt, hogy *I. Béla* király a vásárok és a pénzverés dolgában rendelkezett. *IV. Béla* a kereskedést szabaddá tette a zsidók számára is, kik az első keresztes hadjáratok alkalmával Német- és Csehországból hozzánk menekültek. A divatba jött zarándoklások, az átvonuló keresztes hadjáratok emelték a forgalmat, *Kálmán* király meghódítván *Horvátországot* és *Dalmáciát*, megnyitotta az utat a velenceiekkel való érintkezésre. Ez időtájt külkereskedelmünk főleg kelet felé irányult, mit bizonyít, hogy sok bizanci pénz forgott hazánkban; nyersterményeinknek jó piacza volt a legrégibb idő óta Németország, kereskedelmünk Olaszország és Lengyelországgal elevebb formát csak a vegyesházi királyok uralkodásakor öltött. Miként kezdetben, ugy később is a honiipar, még inkább a kereskedelem java részében a jövevényeknek, az idegeneknek kezében volt, a külkereskedelmet a külföldiek űzték. Fokozatos haladás észlelhető a vegyesházi királyok korában, kik hatalmukat a városok és a polgárságnak támogatásával iparkodtak megerősíteni; az állami kiadások gyarapodása a kormány figyelmét a teherviselő polgárok jólétének fejlesztésére irányította. Ez adja többféle intézkedésnek magyarázatát. *Róbert Károly* a magyar kereskedelemnek hitelt szerez a külföldön, *Nagy Lajos* a gazdasági élet minden ágát felkarolta, a len- és szőlőtermelést jelentékenyen emelte, a czéhek intézményét javította, a sokféle vámot mérsékelte. *Zsigmond* király a városok érdekében páratlanul sokat tett, a polgárságot országos renddé sorolta, a belföldi kereskedelem megoltalmazása, egyuttal fejlesztése céljából, a külföldieknek csak a nagyban való kereskedést engedélyezte. Az árumegállítási jogot megszüntette. *Mátyás* királyunk az igazságügy és a vámrendszer szabályozásával, a közlekedési utak javításával gyarapította babérait. Az utóbbi századokban kifejlődött pompakedvelés, ha egymagában nem is bizonyíthat iparunk és kereskedelmünk magasfokú fejlettsége mellett, annyiról tanuságot tehet, hogy a külfölddel erősebb kereskedelmi kapcsolatban álltunk.

Az egész korszak soha sem volt ment, az ipart és kereskedelmet gátló bajoktól. Politikailag a közbékét zavarták az eltérően értelmezett trónöröklés rendje, a német és görög hatalmi beavatkozás, a

kényurak s az egyház surlódásai; a gazdasági élet fejlődhetésére nyomasztólag hatott a munkásosztály tagjaira nehezedő sokféle közteher; a kereskedést és a forgalmat zsidbasztották a rossz közlekedési eszközök, a gyarló igazságszolgáltatás, a más-más mérték, a harminczad és egyéb vám, a kuszált pénzügy, sokszorosan a hitel hiánya. Ezeken kívül egyes uralkodók a pénzrosszabbításhoz folyamodtak rút érdekből, sőt a pénzverés jogát izmaeliták és zsidóknak bérbe adták. A tömérdék akadályhoz járult egyes városoknak, mint *Buda, Kassa, Pozsony*, stb. az a kiváltsága, hogy az árumegállítási és a szállítási jognak jutott birtokába. Néha a hatalom szűk körű felfogásból eredő intézkedéseivel szintén csak tetézte a bajt, így *I. Béla* az árúk árát megszabatta, nehogy a kereskedő a népet rászedhesse; *Kálmán* király az adásvételhez, ha az keresztény és zsidó között volt kötendő, tanu jelenlétét rendelte el. Egyébként is bővében voltak a kereskedők a tilalmaknak; ilyen például, hogy kereskedni csak vásárokon lehetett, máskor nem. Szt. László megtiltotta a lovak és a szarvasmarhák kivitelét az országból, míg *Zsigmond* király a külföldi só behozatalát és a nemes fémek kivitelét nem engedte meg; e czélből a városokban az utazó kereskedők holmiját az ellenőrzéssel megbizott polgárok átkutatták.

Hazánk anyagi műveltségének nagyjában vázolt képe arról győzhet meg bennünket, hogy a középkori kedvezőtlen körülmények között is, közgazdasági állapotunk, ámbár lassu lépésekben, de folyton szélesedő körben törekedett érvényesülni.

7. §. Összefoglalás.

A középkori államok mindenikében megtaláljuk a hűbériség intézményét, mely a maga rideg és nehézkes rendszerével, az anyagi művelődés megizmosodását ugyan fel nem tartóztathatta, de szárnyát szegte a gazdasági élet fejlettebb fokának, a pénzgazdaság kialakulhatásának. S így a hűbériség a középkor hosszú tartamán mindvégig a terménygazdaság keskeny körében marasztotta a gazdasági életet. A munka, a vitézség, a kitüntetés jutalma mindenütt és mindenkor a földbirtok, vagy a földnek terménye volt. És valóban a személyes szolgálatot tevők, vala-

mint az iparosok, bérök jelentékenyebb részét konvenczióban, nyers terményekben kapták. Az iparosok anyagi helyzete a városok emelkedésével arányosan javult. Az általános műveltség terjedésével az iparágak száma és köre szintén gyarapodott; a társulás pedig anyagi és politikai erőt szerzett a céheknek, az erősödő ipar meg a kereskedelmi középpontok keletkezésére volt éltető hatással, általában a forgalom és a kereskedelem fejlődésére. Az így támadt sűrűbb forgalomnak kiegyenlítése, nem különben az államok hitelszükséglete, különböző szervezetű bankok létesítését szülték, mi ismét a sokféle, de szűken levő pénznek pótlására és szaporítására adott alkalmat, a bankjegyek és váltók forgalomba hozásával. A mindinkább elevenedő kereskedelem, a szaporodó és sokoldalú összeköttetés, főként pedig maga a rend, arra szorították a kereskedőt, hogy ügyleteiről följegyzéseket csináljon, mi végre is a rendszeres könyvvitel alkalmazására és ennek elterjedésére vezetett. E korban az utak építése és gondozásával egyes fejedelmeken kívül legtöbbet törődtek a kereskedést folytató városok; az áruk szállítása szekereken történt, vagy egyszerűen a teherhordó állatok hátára rakták a portékát. A fontosabb politikai és kereskedelmi irányokban fennállott a póstaintézmény, gyakran a fejedelmek, a főiskolák, a nagykereskedők saját külön hírvívőket alkalmaztak; hogy a közlekedés általában drága és felette lassu volt, az természetes. A középkori általánosan nyomasztó állapotoknak végét szakította, Amerikának felfedezése, mely esemény egy jobb korszak bekövetkezésének fordulópontját jelzi.

III. RÉSZ.

Ujkor. (1492—1789.)

8. §. Általános viszonyok.

A felfedezések és találmányok, a tudományok és a művészetek ujjáéledésökkel alaposan megmásították a társadalmi és ennek nyomán a gazdasági életet. *Amerika* felfedezése, még inkább a *Kelet-Indiába* vezető tengeri útnak kifürkészése, a világkereskedelemnek egészen új irányt jelölt ki. Mig a közép-

korban a Földközi tengerparttal bíró népek vitték a vezérlő szerepet, addig az újkor elején az *Atlanti* tenger mentén levő országok, nevezetesen Portugália, Spanyolország, Németalföld, Angolország és Franciaország kerítették birtokukba a világforgalmat. Az átalakítás nagy művéből nyomósan vette ki részét a könyvnyomtatás találmánya, mely az ismeretek közkinccsé válhatásával, a felvilágosodás magasztos ügyét szolgálta. A tökéletesített delejtű s a tudomány más vívmányainak alkalmazása, különösen a célszerűbb hajóépítés a tengeri hajózást biztosabbá, a forgalmat folytonosan növekedővé tette. Az új világrészből és Indiából a különböző áruk roppant tömegét hozták Európába, a kávé, thea, kakao, cukor, dohány élvezete, az indigo használata ez idő óta szélesebb körben talált fogyasztókra. A javak és kincsek, az arany és ezüst özöne fényűzést szült s a honi termények általános megdrágulását okozta. A hitujítás jóllehet sok háború járt a nyomában, következményeiben mégis jó hatással volt az általános közgazdasági viszonyokra. Az egyházi birtokok világiasítása sok helyen előnyösen hatott a mezőgazdaság felvirágoztatására; az egyházi törvények és felfogások módosulása a régibb tilalmakat mérsékelte, vagy megszüntette, így a kamatvétel sem volt olyan nagy bűn, mint régebben. A feles számú bucsu és ünnepnapok eltörlése, a munkaidőt, a keresetet gyarapította. Az államok politikai életében lényeges változtatást okozott a puskapornak rendszeres használata a harcászatban. Az állandó hadsereg tartása az uralkodók hatalmát egységesebbé, erősebbé tette, de feltételezte egyszersmind a lakosság adóképességének fokozását is. A társadalom termelő osztályai körében, a mezőgazdaságnál a régi rendszer szervezetét találjuk. Megmaradt a középkori állapot, csak a súlyos terhek nagyobbodtak; az állandó elégtelenség majd minden országban parasztlázadásban tört ki. Sokszorosan kedvezőbb körülmények között éltek az iparosok. Testületi intézményök, a céhek, elérték tetőpontjukat; szokássá vált a tömörülés még a kereskedők, a mezőgazdák, sőt a személyes szolgálatokat teljesítők között is. A céhek összes eljárásaikat szervezetbe foglalták, meghatározták az inas tanulóveinek számát, felszabadulásának módját, a legénytől a tapasztalatszerzést kívánták, mi vándorlásra kény-

szerítette a mesterré lenni akarót, kinek jártasságát remekeléssel kellett bizonyítania, mi gyakran tetemes költséggel volt egybekötve. A czéhbe juthatás sok helyen nagyon meg volt nehezítve, ha pedig az iparos a czéhen kívül állt, folytonos üldöztetésben részesült. Egyéb félszeg és önző intézkedésben sem volt hiány, így szűkkeblűségre mutat, hogy az egyes mesterségek határait szorosan kijelölték, a fehér pék nem süthetett kenyeret, az asztalos fába nem verhetett szeget. Nem riadtak vissza az ármegszabástól sem, másrészt egymással is örökös perpatvarban állottak; a visszaélések sokasága végre a czéhek felosztatását eredményezte. A kereskedés terén buzdító célzattal az egyedáruság honosodott meg, csak a kiváltság adományozása tette lehetővé a tőkeegyesítést, mely azután nagy vállalatok szervezésére volt felhasználható. A kereskedelmi politika főleg gyarmatszerzésre irányult; az anyaországok nem sajnálták gyarmataikat minden irányban körülsáncolni és kizsákmányolni, jobbára kikötötték az összeköttetés kizárólagosságát s ha éppen megengedték, hogy más nép hajószintén kiköthessenek, rendszeren oly magas kikötői díjat követeltek, hogy az anyaországi hajókon kívül, idegenekkel kereskedelmi kapcsolatot nem teremthettek magoknak. A nemzeti hajózás felkarolása nagy lökést adott a tengeri kereskedelem felvirágzásának, mi az anyaországok vagyonosodását mozdította elő. A jólét fokozását érezőzték a belföldi ipar védelmére felállított vámok, melyek néha tilalmi jelleget öltöttek, megbénítván ez által a kereskedelem és a forgalom szabadságát. A hol a fogyasztás szűkebb területre szorult, ott a kormány kötelességévé vált a belső kereskedelem akadályainak eltávolítása, az utaknak gondozása, a folyók szabályozása, csatornák készítése. A pénzgazdaság önként magával vonta a bank, a hitelügy és a biztosítási intézmények tovább fejlesztését, valamint a postának és a közlekedés ügyeinek felkarolását. A pénzhiány, a hitel túlságos kiterjesztése, a fékevesztett üzérkedés időközönként pusztító válságokra vezetett.

9. §. Egyes országok, intézmények.

1. *Portugália.* A pyrenei félsziget nyugati részén fekvő *Portugál* grófság, az arab uralom ellen foly-

tatott hosszas küzdelem után, elérte állami önállóságát. Lakóainak kedvelt foglalkozása volt, a szőlőtermelés, a héring halászat és a tengeri só szárítás. A halakat a *Levanteba*, a borokat *Angolországba* szállították. Kereskedelmök a 15-ik század végével rohamos fejlődésnek indult. Ennek lökést adott a *Kelet-Indiába* vezető útnak feltalálása s ennek nyomán gyarmatbirtokoknak szerzése. Az ország fővárosa *Lissabon* a világkereskedelem elsőrangú kikötőjévé vált. Innen hordták szét a keletindiai czikkeket a szélrözsa minden irányába. Telepekre tettek szert Afrikában, majd *Cabral* megszerezte *Braziliát*, de legfontosabb gyarmatbirtok *India*, s az azt környező szigetcsoport birtoklása maradt. A mily gyorsan szerezték, éppen olyan hirtelen veszítették el egymás után gyarmataikat. Része volt ebben a politikai viszonyokon kívül, kiméretlen, semmi határt nem ismerő zsaroló eljárásuknak, melylyel minden birtokukban utálatosakká tették magukat a portugálok. Midőn országuk örökösödés révén a spanyol koronával egyesült, a németalföldiek ellen kitört háború, arra kényszerítette a hollandokat, hogy gyarmataikból kitérjék a portugálok, a mi sikerült is. Hasonlóképpen a türelmetlenség és a kegyetlen bánásmód okozta az afrikai birtokok elszakadását, miket az arabok foglaltak el. A megmaradt Braziliából eleinte kevés anyagi hasznuk volt, festőfával bőven szolgált, nagy jövedelmet csak a 17-ik és az azt követő században adott, mikor telepítés és a rabszolgamunka meghonosításával a czukornádtermelést fokozták, az arany- és gyémántbányákat alaposabban kiaknázni tudták. De még ekkor is a portugálok csak bort szállítottak Braziliába, a kereskedést sajátképpen az angolok, hollandok és németek folytatták. A gyarmatok ügyeit a *Lissabonban* székelő tanács vezette, az egyes gyarmatokban kormányzót s tisztviselőket alkalmaztak, kik nem ritkán visszaéltek hatalmukkal. Közönségesen az anyaállam kormánya gondoskodott a hajókról, melyek használatáért a kereskedők az áru értékéből százalékot fizettek. A borssal való kereskedést az állam magának tartotta fenn. Egyébként az összes gyarmatezikkeket előbb az anyaországba kellett szállítani, s csak innen hordhatták szét a kereskedők. E célból építették *Lissabonban* az *indiai házat*, mely az árúk raktárául szolgált. A

portugálok az iparhoz nem értettek, számottevőt e téren sohasem tudtak felmutatni. Az Angolországgal 1703-ban kötött kereskedelmi szerződésükkel iparukat teljesen, kereskedelmüket jó részben kiszolgáltatták az angoloknak, minek fejében nagy kedvezményvel szállíthatják boraikat Angolországba, de gazdasági állapotukat erősen megbénították. A földrengés 1755-ben tönkre tette Lissabont s több más várost, az országnak éppen ez időtájban derék minisztere volt *Pombalban*, ki a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelemnek felkarolásával, jobb viszonyoknak egyengette útját, de igyekezeit a kormányzásban utódai nem támogatták s így a gazdasági élet általában hanyatlásnak indult, oly annyira, hogy a mivel korábban Portugália látta el a többi országot, e cikkekben, sőt az egyszerű élelmezési dolgokban is a külföld bevételére szorult.

2. *Spanyolország*. Az újkor elején, házasság, örökösödés és legkivált a felfedezések révén, Spanyolország óriási birodalomra nőtte ki magát. Birtokát alkották *Németalföld* egy része, *Olaszország* felső területe, továbbá *Szicília*, *Szardínia*, nem különben *Amerika* középső és déli része, mit *Portugáliával* való egyesülése után, még ennek gyarmatbirtokaival nagyobbított. A rövid ideig tartó hatalmi polczióról, szédületes gyorsasággal rohant a pusztulás örvényébe. Ennek oka részben a hollandok és az angolok ellen viselt szerencsétlen kimenetelű háborúi, melyek folytán nemcsak európai, de gyarmatbirtokaiból is sokat veszített. A birodalom politikai bomlásával lépésben haladt a közgazdasági állapotoknak fokozatos sülyedése. A vagyonos zsidóságot kiűzték az országból és a kik a 16-ik században virágzóvá tették az ipart (selyem-, bőr- és papirgyártás) és kereskedelmet, az értelmes arabokat, szintén távozásra kényszerítették s így a legszorgalmasabb munkás kezektől fosztották meg az országot. A spanyol ifjuságot rosszul nevelték, a spanyol a komoly munkát kerülte, inkább a kalandoknak élt, s a gyors meggazdagodás vágya vezette cselekedeteiben. Az anyaországban roppant nagy volt a holtkézen levő birtok, tömérdek a kolostor és a szerzetes, de kevés a munkás ember. A pazarlás, a fényűzés, a felszaporodott államadósság megingatta a hitelviszonyokat, a bekövetkezett rendkívüli áremelkedést egyideig a busás bányajövedelmek mérsé-

kelték, de a romlást meg nem akadályozhatták. Ferde intézkedések, kiváltságok, lehetetlenné tették a földmívelést és tényleg az ország nem volt képes, saját gabonaszükségletét fedezni, bevételre szorult. A belső kereskedést meg a nagy adók sujták, így minden adás-vételnél az érték ötödét kellett fizetni a kincstár számára. A mily silányak voltak közgazdasági intézményei, éppen olyan nyomornak vált szülőjévé gyarmatrendszere. A spanyolok gyarmataikat a kimerülésig sanyargatták; a gyarmatos terményét csak spanyolnak adhatta el, csak tőle vásárolhatott, egyes iparágak meghonosítása pedig eltiltatott, sőt a gyarmatok egymással is csak spanyol hajók közvetítésével érintkezhetek. A sokféle tilalmat kijátszották az angolok, hollandok és a francziák, kik a gyarmatosokkal csempészkereskedést folytattak. Az egyre erőtlenedő Spanyolországban a lakosság nagyon megcsappant, mi újabb telepítéseket tett kívánatosná. Tényleg a 18-ik században külföldről iparcsokat édesgettek az országba, az ipar védelmére vámokat alkalmaztak, utakat, csatornákat, hitelintézeteket létesítettek s a kereskedelmet szabadabb szellemben fejlesztették, mind a mellett az egykori fényfokot nem sikerült többé visszaszerezniök, kereskedelmök mint régebben, úgy most is az idegenek kezén maradt.

3. *Németalföld.* A több kis tartományból álló köztársaság, politikai és vallási harcrai közepett, gondosan ápolta iparát, s védte kereskedelmi érdekeit. A virágzó mezőgazdaság, az állattenyésztés, különösen a halászat és a hajófuvarozás általános jólétet teremtett. A felfedezések időszakában *Antwerpen* világpiacza volt az indiai és afrikai áruknak. Kikötőjét látogatták a portugálok, olaszok, angolok, németek, átlag 1000 hajó fordult meg naponkint; az áruba bocsátott czikkeket a szekerek ezrein továbbították a városból. A rendkívüli élénk forgalom, óriási pénzüzet kifejlődésére nyújtott alkalmat, miért is más országok bankárai szintén fióktelepeket állítottak fel. A lakosság anyagi jóléte megnyilatkozott az építkezésben, különösen a festőművészetnek pártolásában. A spanyol uralom ellen folytatott küzdelmek korában Antwerpent tulszárnyalta *Amsterdam*, mint középontja az angol gyapju, az északi és a német áruk forgalmának, kikötője gyorsan hírré emelkedett. Ez

időtájjban történt, hogy a spanyolok a hollandiakat kikötőikből kitiltották, ezen intézkedés nagyobb öntevékenységre, gyarmatok szerzésére sarkalta a hollandokat. Legfőbb törekvésök volt, hogy *Indiában* tért foglalhassanak, e végből alapították a *keletindiai* társulatot. A részvényeken alapuló s nagy tőkével rendelkező társulat több rendbeli kiváltságot nyert. A mely jogokat más állam a maga részére szokott fenntartatni, Hollandia a társulatot ruházta fel velök. Így a kelet-indiai társulat az állam nevében foglalhatott, zsoldosokat tarthatott, szerződéseket köthetett, városokat alapíthatott, sőt a pénzverés jogával is élhetett. Rövid idő alatt sok gyarmattelepet hódítottak meg s pénzügyileg is roppant jövedelemre tettek szert. A telepek kereskedelmének középpontja *Java* szigete volt, hol *Batavia* városának vetették meg alapját, itt székelte az összes gyarmatok kormányzója. A hollandok gyarmat-politikáját jellemzi az egyed-áruságra való törekvés s a kegyetlenkedés. Megállapították hol, mit és mennyit szabad termelni, a tilalom megszegőire halálbüntetést szabtak. Amerika kiaknázása céljából alapították a *nyugatindiai* társulatot, mely leginkább a portugál és spanyol gyarmatokban tett foglalásokat; az óriási osztlék, mit a vállalat részvényeseinek juttatott, java részben a rabszolga-kereskedésből és a hajófoglalásból származott. Egyébként a hollandok Európa minden államával kereskedelmi összeköttetésben állottak, északról fát, fagyut, bőrt, prémeket szállítottak, keletről pedig a levantei árúkat, saját iparuk meg tartósan virágzott. A nagy tőke gyülemelés pénzgazdaságra vezetett. Kölcsönöket nyújtottak más államoknak, a sokféle vállalat szintén szaporította az értékpapírüzletet, mi időközönként válságot okozott. A keletindiai társulat szintén nem kerülhette ki sorsát, a 18. sz. végén mindegyre nagyobb veszteséggel dolgozott, mi bukását okozta. A mint a szomszéd államok tengeri erejüket mindjobban kifejlesztették, a hollandok szereplése, habár megcsökkent, mégis tőkegazdagságuk, fejlett iparuk, legkivált a nép szorgalma és észszerű gazdálkodása előkelő helyet biztosít számukra a világereszkedelemben.

4. *Németország.* Mig más országok anyagi jólétök utjait sikeresen egyengették a felfedezések és gyarmatok kihasználásával, addig Németországban a köz-

gazdasági állapotok az ujkorban, visszafejlődésről tanuskodnak. Az általános elszegényedést a hitujításért vívott harcok, a parasztlázadások, az egyes tartományok és fejedelmek szünetet nem ismerő surlódásai okozták. Fokozták a bajt az érvényben maradt középkori intézkedések, a sokféle vám és illeték, az egyes városok kiváltsága megszübbasztotta a forgalmat, mi az ipar hanyatlását eredményezte. Ellenben a szomszéd államok ipara magas fokra emelkedett s így természetes, hogy Németország a világkereskedelemben nem vehetett számottevőleg részt; annál kevésbé, mert egykori kereskedelmi telepeiből az angolok és oroszok egymásután kiszorították. Hosszu ideig a fényűzési és a művészeti czikkeket külföldről hozatta, valamint mások közvetítették a gyarmatarúkat, melyekért nyers terményekkel fizetett. Jobbra fordultak a gazdasági viszonyok a 18. században, midőn egyes fejedelmek céltudatos intézkedéseikkel a jólét irányát kijelölve, az ipar felvirágoztatására törekedtek. E végből kedvezményekben részesítették a francia és németalföldi vallási üldözötteket, kik szép számmal letelepedvén az uj kézmű-, és a gyáriparnak alapjait rakták le. A védővámok, valamint a közlekedési eszközökről való gondoskodás, az ipar fellendülésére kedvezően hatottak. A *Sziléziában* létesített első földhitelintézet a mezőgazdaságot támogatta hitelével fejlődésében. A nagyipart jutalmak és előnyökkel dédelgették, míg egyes kereskedőtársulatok szabadalmakat kaptak. Azonban az egyedáruságra való törekvés szintén megvolt. Az 1765-ben alapított *berlini* bank lényegesen segített a hitelviszonyokon. A kereskedésnek legélénkebb helye *Hamburg* városa volt, melynek polgárai a szabad kereskedés tanát hirdették. Idehozták az angolok, francziák, portugálok stb. áruikat, valamint a gyarmatczikkeket is. A nagy forgalom, a sokféle pénz, s a szokásos pénzrosszabbítás, a kereskedőket saját érdekeik megóvása czéljából a *hamburgi* bank alapítására ösztökélték. *Bréma* és *Lübeck* a keleti tartományok forgalmát közvetítették, a míg *Frankfurt* és *Lipcse* vásáraikról voltak híresek, ez utóbbi az orosz prémárúknak és a könyvkereskedésnek legjelesebb piaczává fejlődött.

5. *Franciaország*. A vallási üldözt tések s az ezt kísérni szokott politikai háborúk, a francziák

közgazdasági viszonyainak fejlődését az újkor kezdetén, legalább egyelőre megakasztották. A felfedezésekből jó ideig szintén vajmi kevés hasznuk volt, sőt kereskedelmök, mely az *olasz* városokkal, legjobban a *keleti* kereskedelemmel volt egybeforrva, a világforgalom irányának megváltoztatásával éppen érzékeny veszteséget türt el. Közvetítő kereskedelmök, valamint vásáraik jelentősége csökkent. A honi ipart is csak a ruházkodásban kifejtett pazarlás tartotta fenn, szinte virágzásra segítette a fényűzés, a bársony-, selyem- és a posztógyártást. Az újkor első szakában az állam egyéb foglalkozások rovására a mezőgazdákat vette oltalmába, kiknek különféle kedvezményeket adott, enyhítette terheiket, a gabona kivitelét vámmentessé tette, nem engedte meg, hogy a földmives gazdasági eszközeit és barmait bárki is lefoglalhassa. A szederfaültetés terjesztése, a méhészettel egyetemben a nép mellékkeresetét növelte. Hasonló pártolásban részesült az állam részéről a bányászat emelése. Majd az iparra került a sor, külföldi munkások és iparosok letelepítésével, egyes új iparágak vertek gyökeret, így a tükör-, üveg-, csipke-, tapéta-, gobelingyártás. A közlekedési eszközök és intézmények növekedő figyelemben részesültek, haladást jelez a vállalatok, a társulások felkarolása, mi a kereskedelmi kamarák felállítását szülte. A gazdasági élet összes ágaira kiterjedő rendszer lépett életbe. XIV. *Lajos* uralkodása idején, midőn *Colbert* vette kezébe a közgazdaság s a pénzügyek kormányzását. Az államot károsító visszaélések megszüntetése után, nyomban a jövedelmek szaporításához fogott. Hévvvel karolta fel az ipart és a kereskedelmet. Elve volt a francia ipart a külföldtől mindenáron függetlenné tenni; e végből magas vámokat alkalmazott a kész cikkek bevitelére, külföldi iparosokat telepített, a gyárakat állami támogatásban, segélyben részesítette. de aztán a cikkek készítése módját is szabályrendeletekkel határozta meg. Különben a belső forgalmat a feles vámsorompók eltörlésével, az utak és csatornák készítésével emelte; a nemzeti hajózás élesztésével irányt adott a külső kereskedelemnek, minden intézkedésében folyton szeme előtt lebegett, hogy az állam *kereskedelmi mérlege* kedvező legyen. Az idegen hajók francia kikötőkben tonnapénzt fizettek. A gyarmatosításhoz nem igen értettek a

franciák, sok ideig tartózkodtak tőle, aránylag legtöbb siker jutalmazta foglalásaikat *Nyugat-Indiában*, hol pár évtized múlva a czukornád- és a kávétermelésnek buzgó ápolásával, nagy nyereséget élveztek. A gyarmatokból egyedüli nemzeti hajón lehetett szállítani. A kereskedelem némely ágának üzése állami engedélytől függött; az ország mindenkor rajta volt, hogy kedvező kereskedelmi szerződések kötésével, a maga előnyeit, néha kiváltságait, biztosítsa. Az örökös hadviselés daczára, a gazdasági viszonyok elég kedvezően alakultak, miben nagyrésze van a fejlődött iparnak. A francia iparosnak természetszerű formaérzéke és izlése, *Párizs* iparának és kereskedelmének, főként a divat- és fényűzési czikkeiben, az általános divat irányítását biztosította. A mult század második felében, az egyre szaporodó államadósság, az udvar pazarlása a hanyatlás lejtőjére juttatta az országot. Az egyedáruság kiterjesztése, az ipari és kereskedelmi intézményeknek újból való erősebb megterhelése és korlátozása, ideig-óráig halaszthatta, de fel nem tartóztathatta az állam pénzügyi bukását.

6. *Angolország.* Az angol nemzet az ősi kelta törzsek utódaiból, az angolszász és a normann, francia hódító nép keverékéből fejlődött ki. Mikor a normánnok birták a hatalmat, az ország földét felosztották a korona, a nemesség és a papság között; ez adja magyarázatát a *túlnagybirtokok* keletkezésének s részben annak, hogy napjainkig is a föld aránylag kevés kéznek birtokában van. Az ország sok ideig szintere volt a politikai és vallási küzdelmeknek. A középkorban kivitele bányatermékekből és nagy mennyiségű gyapjuból állott; ipari szükségleteinek fedezéséről a németalföldiek és a hanzák gondoskodtak, az angolok maguk a kereskedelemben nem vettek részt. A 15. század közepe táján kezdenek az angol kereskedők versenyre kelni a hanzákkal, ugyanakkor a mezőgazdaság és az ipar is a védővámok támogatásával lendületnek indult. Mégis a közgazdasági intézmények: az ipar, a kereskedelem, a hajózás és a pénzügyek, sajátképpen *Erzsébet* uralkodása idején izmosodtak meg. Ekkor vonták meg a hanzáktól a kedvezményeket s mikor ezek a megtorlás fegyveréhez nyultak, az angolok egyszerűen kitiltották őket kikötőikből és piacaikról. Gazdasági öntevékenységek kifejtetése, kereskedelmi társulatok ala-

pitására és a hajózás fejlesztésére utalta őket. E fontos lépés teremtette meg a kapcsolatot, hogy közvetlen érintkezésbe léptek az orosz, a németalföldi s a keleti tartományok kereskedőivel, egyuttal halászatukat szintén kiterjesztették. A fejlődés menetét megzavarták a bekövetkezett belső háborúk, tényleg a 17. században a hollandok kereskedelme és a francziák ipara messze túlszárnyalták az angolokét. A jövő nagyság alapjait lerakta *Cromwell* kormányzó, midőn 1651-ben kiadta a *hajózási rendeletet*. Ennek éle a hollandok fuvarozási kereskedelme ellen irányult, a szabályzat szerint, ezentul angol gyarmatba csak angol nemzeti hajó szállíthat árut; nemzeti hajó pedig az, mely Angolországban készült és melynek matrózai nagyobb részökben angol polgárok. Európai árut a termelő országok hajói hozhattak, de nem európai cikket és terményt, kizárólag csak angol hajók szállíthattak hazai kikötőbe. Némely dolgok beszerzésében a szabályzat az angol hajósokat kényszerítette, hogy közvetlenül a termelőhöz forduljanak; a halért, mit nem angolok fogtak, kétszeres vámot kellett fizetni; az angol gyarmatok termékeit pedig egyelőre csak Angolországba volt szabad szállítani. Az idők folyamán az angol gazdasági viszonyok oly annyira megszilárdultak, hogy egyes uralkodók ingadozó gazdasági politikája, már nem igen árthatott a tovább fejlődésnek. Gyarmataikat újabb foglалásokkal következetesen nagyobbították, Amerikából, Nyugat-Indiából tömérdek kincset szállítottak, a kereskedelmi érdekek kiaknázása céljából szervezett, kiváltságos társulatok. A nyereségvágy és a zsarolás a gyarmatokat több ízben lázadásra bírta. A kereskedés virágzó korát *III. Vilmos* idején érte el. Az angol ipar érdekében eltiltotta a francia cikkek behozatalát, s mind arra, a mit az angol ipar maga is képes volt előállítani, igen magas beviteli vámot vetett. Megakadályozta, sőt lehetetlenné tette az olyan nyers anyagok kivitelét, melyekre a honi iparnak szüksége volt, ellenben a nyers anyagok behozatalát kedvezményekkel támogatta; a hajózáshoz szükséges anyagok szállítója a bevitelkor, az ipari termékek terjesztője a kivitelkor, állami jutalomdíjban részesült. Az ipart védő ezen rendszabályok a gyárvárosokat virágzásra segítették. az aczél, ón, ólom, czukor, papir, gyapot stb. cikkek általános elismerést

vívtak ki, magát a gyártást pedig az angolok az újabb találmányok alkalmazásával soha sem késtek tökéletesíteni. A nyers anyagok és kész iparczikkek szállítása, a gyarmatokkal való kereskedelem fenntartása, a hajók számának rohamos szaporítását eredményezte. A gyarmatokban tett tapasztalatok, főként a visszaélések megtorolhatása, arra bírta az angol kormányt, hogy a főfelügyelet jogát s a tisztviselők alkalmazását magának tartsa fenn; így alakította meg az *indiai kormányzóságot*. Az anyagi jóléttel lépést tartott Angolország politikai tekintélyének és hatalmának emelkedése; már a 18. század derekán a világ tengereinek ura volt s azóta minden politikai mozgalomból nem mulasztja el részét kivenni. Fővárosa *London*, a világkereskedelem első középpontja. A gazdagság az angol népet a magasabb fokú életigényekhez szoktatta, az ország tökegazdagsága s polgárainak fizetőképessége az államadósság növekedéséből származható bajokat, könnyen elviselhetővé teszi. A világ legnagyobb pénzintézetének, az *angol banknak* 1694-ben vetették meg alapját, mely azóta nem egyszer adta jelét, hogy jó szervezéssel és erejével, válságos időkben az angol gazdasági állapotoknak hatalmas védője.

Angolország gyarmatai mindenkor gazdasági függésben voltak az anyaországtól. A nyomás, melyben a gyarmatok fejledező iparát és kereskedelmét részesítették, gyakran elkeseredést szült. A gyarmatokba kivándorolt angolok mindig megőrizték nemzeti nyelvöket s az anyaországhoz való ragaszkodásukat; így az amerikai gyarmatosok is. Kenyértörésre került azonban a sor, midőn az anyaország a gyarmatokba vitt árukra vámot vetett, az ellenszenvet fokozta a bélyegadó alkalmazása. A rólok és nélkülok való intézkedésekbe nem tudtak beletörődni a gyarmatosok s azért tiltakoztak. Kijelentették *Boston* kereskedői, hogy vámmal terhelt árut nem vesznek, végre 1773-ban egy teával rakott hajót elsüllyesztettek s ezzel kezdetét vette a felszabadulást célzó harc. *Franklin* és *Washington* az amerikaiak ügyét diadalra vitték, a kimerült angolok 1783-ban kötötték meg a békét, melynek értelmében az *Egyesült-Államokat*, mint Angolországtól független hatalmat elismerik. Egymással-kereskedelmi szerződésre léptek, melyből az

angoloknak azóta sokkal több hasznuk van, mint annak előtte.

7. *Oroszország.* A bérczekben és termékeny rónákban hatalmas területen, különböző *szláv* néptörzsek éltek, kiket a középkorban a mongol fejedelmek meghódítottak. A hanzabeliek szivesen ellátogattak a nyers terményekben bővelkedő északi fejedelemségekbe, hogy onnan prémeket, bőroket, zsiradékot, gyantákat, mézet és efeléket szállítsanak. Ez időtájt *Nowgorod* volt az orosz termények legkeresettebb piacza. Az idegen járom lerázása után a csárok a birodalom egységesítésének munkájához láttak, nagy sikerrel. Az uralkodók állami és magánjövendelmök szaporítása céljából, a kereskedést *egyedárú jogukká* tették, miből rendkívüli nagy hasznot húztak. *Elővételi jogukat* a kereskedés minden irányára kiterjesztették, minek következménye volt, hogy az orosz kereskedés tulajdonképpen az uralkodó czár kényétől függött. Az állam jövőjének biztosítására legtöbbit tett *Nagy Péter* czár, ki élete feladatául tűzte, hogy Oroszországot beilleszti a művelt államok sorába. Külföldi utazásaiban gyűjtött tapasztalatait, eszméit, otthon megvalósítani iparkodott, miben segítségére voltak azok a szakemberek, kiket magával hozott. Jól tudta, hogy alkalmas tengerpart birtoklása nélkül, Oroszország a számottevő kereskedői államok sorába nem juthat, s azért teljes erejéből harczolt, hogy birodalmát a keleti tenger partjaival kikerekítse. Sokat fáradozott a szántó-vető nép, általában az ipar, a közlekedés és a hajózás ügyeinek fejlesztése érdekében. Tevékenysége a gabonatermelést nagyobbította, jutalomdíjai a kender- és lentermesztésére adtak ösztönt, a juh-tenyésztést a fajok nemesítésével emelte, míg a fémekben gazdag bányák kihasználására nagyobb gondot fordított. Legtöbb bajjal járt, hogy alattvalóit az ipari foglalkozásokkal megkedveltesse, ennek is egyengette útját kormányzási intézkedéseivel. A törvénytelen származásu gyermekből okvetetlenül iparost kellett nevelni, valamint a paraszt is, ha mesterség tanulására adta fejét, csekély váltságdíj árán szabadulhatott régi helyzetéből. Az ipart védték a vámok, a gyárakat dédelgette az országtól nyert segély. Ugyanekkor vetette meg a czár, a róla elnevezett *Pétervár* városának alapját, mit kényszerítő

rendeleteivel kereskedői várossá, egyszersmind jelentékeny kikötőhelylyé fejlesztett. Gondban részesítette a szárazföldi, a vízi utakat, szervezte a postát, támogatta a hajóépítést; egyszóval minden lehető megtett, hogy Oroszország anyagi műveltségét izmosnak láthassa. A kereskedelemnek útjában álló kiváltságokat, az egyedárúságot megszüntette, illetőleg korlátozta. Utóda *Katalin*, karaván-kereskedést létesített a kínaiakkal; míg *II. Katalin* a *Fekete tenger* felé terjesztette az oroszok befolyását és kereskedelmét. Czészerű vámdíjszabályzatával lehetővé tette, hogy az emberi élet és egészség fentartásához nélkülözhetetlenül szükséges árúk, majdnem vámmentesen voltak Oroszországba juttathatók, viszont egyes czikkek akár be-, akár kivitele teljesen eltiltatott, például *szeszt* külföldről hozatni, egyáltalán lehetetlen volt. A kereskedőket vagyonuk nagysága szerint, három csoportba osztotta, megállapítván mindegyiknek kiváltságait. Az állami bank szervezetét 1786. kapta. Ugyancsak *II. Katalin* hozta létre az államok azon szövetkezetét, melynek célja volt, esetleg fegyverrel kivívni és riszteletet szerezni, a semleges lobogó alatt haladó hajóknak. A szövetkezet elvül hirdette: *szabad hajó, szabad áru*. Tagjai voltak: Oroszország, Skandinávia, Hollandia, Portugália, Szicília és Poroszország. E szövetkezet mérséklésre bírta az angolokat túlkapásaikban, míg korábban minden hajót kivétel nélkül zaklattak kutatásaikkal, addig most, csak a háborut viselő felek hajóit vethették vizsgálat alá.

8. *Skandináv államok.* *Dánia, Norvég* és *Svédország* részint uralkodóik házassága, részint a kalmár unió kapcsolata révén, még a középkorban egyesültek; később egyenkint függetlenségre jutni törekedtek. *Dánia* az északi háború alkalmával megszerezte *Schleswiget*, majd *Holstein* egy részét. Tartósan élvezvén a békés idők előnyeit a gyarmatosításra adta magát, hatalmába jutván 1767-ben *Grönland* jelentékeny részének. Politikai befolyását, sőt uralmát *Norvégiában* is érvényre emelte. A dánok korábban a hanzákkal, később az angolok és hollandokkal állottak kereskedelmi érintkezésben. Gyarmatosító eljárásukat siker koronázta a *nyugatindiai szigetek* elfoglalásával, még inkább az ott létesített kereskedelmi összeköttetésekkel. A francia vallásüldözöttek befogadásával, *Kopenhágában* kifejlődött a csipke-

kalap-, kezyü- és egyéb iparág. Az általános jólét fokozatosan emelkedett, a mezőgazdaság haladást mutat, sajt, vaj, szarvasmarha és lovai igen becses kiviteli czikkeit teszik. *Norvégia* bár ment maradt a pusztító háborúk dúlásaitól, a dánok fensőségének elismerésével, a kevésbbé termékeny talaj és zordabb éghajlati viszonyai miatt, soha sem juthatott gazdasági jelentőségre. Csekély kereskedelmét a dánok közvetítették, a szükségeseikkel ellátták, minek fejében a norvégek fával, hallal és bányatermékkel szolgáltak. *Svédország* rövid ideig, mint északi nagy hatalom szerepelt, vasipara, hajózása s kereskedelme tekintélyre emelkedett. A hajófuvarozásban a svédek szinte versenyre keltek a hollandokkal, a spanyol gyarmatokkal pedig virágzó csempészkedést űztek. A fénykorra a hanyatlás időszaka következett, melyben az ország mostoha pénzügyi viszonyokkal küzködött, mígnem a 18. század végétől fogva újból reá lépett a haladás útjára, azóta a gazdasági jólét emelkedőben van.

9. *Magyarország*. Nemzetünk az újkor kezdetétől fogva hosszú időn keresztül sanyarú közigazdasági viszonyok között tengődött. A sivár politikai és társadalmi viszonyok, útját állták a haladásnak. A parasztlázadás, a főnemesség önkénye, a török beavatkozása, a hitújítás, az ellenreformáció a maga borzalmaival, majd a másfél századig tartó török hódoltság járma, sehogy sem voltak arra valók, hogy hazánk anyagi műveltségét fejleszszék. Elégséges munkáskéz hiánya miatt, a földet sem tudták kellően megművelni, mind a mellett az összes terheket a szegény jobbágy vállaira rakták. Pangott a mezőgazdaság, ipar, meg kereskedelem nem volt. Némi hadiszerek készítésén kívül, a többi iparág, a korábbi állapotokhoz képest, erős hanyatlást mutat. A fennálló czéhek zsaroló törekvéseikkel még rontottak a nyomorúságos körülményeken, eljárásuk kényszerítette a törvényhatóságokat arra, hogy az áru értékét meghatározzák, mi több vármegyében állandó szokássá vált. A kereskedés előfeltételei hiányozván, jóformán alig volt mivel kereskedni, a mennyiben pedig a közfelfogás a kereskedőt csalónak tartotta, könnyen érthető, hogy előkelőbb származásúak nem szentelték életüket e hivatásnak. A kereskedés menetét alaposan gátolták az érvényben levő megállítási s áruszállítási jogok, a

tömérdek díjfizetés, mit úton-útfélén szedtek, továbbá a városok gyakran félszeg intézkedései. Némely városban a vásárookra hozott árút, a kereskedő kénytelen volt a vásár után, potom árért a polgárságnak eladni, mert az el nem kelt portékát, nem volt szabad a városból kivinni. A külföldi kereskedőnek tilos volt a kicsinyben való eladás. Egyedül a vásárok tüntetnek fel e korban némi elevenséget, híresek voltak a pesti és a debreczeni vásárok. A kivitel a só, gabona, dohány, bor s a marhakereskedésre szorítkozott, csekélyebb forgalommal és a régi irányokban. A belföldi közlekedést az országutak rosszsága és vízi utak elhanyagolása igen meglassították. A pénz- és hitelviszonyok állandóan rosszak maradtak. A gazdasági viszonyok jobbrafordulása *Mária Terézia* trónralépésével következett be. Első sorban a földesurak és a jobbágyok közötti viszonyt szabályozta, pontosan meghatározván a teherviselők kötelességeit. Az állattenyésztést, az állatfajok nemesítését jutalmakkal mozdította elő, különös érdemeket szerzett a juhtenyésztés fejlesztése körül. A letelepülő külföldi iparosoknak adómentességet biztosított hosszabb időre. Iparunk gyenge lábón állott, a mindennapi élet szükségleteinek fedezésére termelte kezdetleges czikkeit, nagyiparunk nem lévén, a külföldi versenytől távol maradtunk; e tekintetben hazánk teljes függésbe jutott az osztrák tartományoktól. Ezen ferde állapotot az igazságtalanul alkalmazott vámok okozták. Hazánkba külföldi árú csak osztrák kereskedő közbenjárásával juthatott, mert ha a magyar kereskedő külföldön vásárolt, jóval magasabb vámdíjat fizetett. Különben pedig, a mely magyar terményre *Ausztria* ipara reászorult, azt olyan magas kiviteli vámmal sújtották, hogy lehetetlen volt piacot találni s így az osztrák ipar határozta meg a magyar termény értékét. E sérelmek orvoslását hasztalanul sürgette az országgyűlés, maradt minden a régiben. Némely kárpótlást adott *Fiuménak* hazánkhoz való kapcsolása, egyetlen kikötőnk szintén nem indulhatott fejlődésnek, mert versenytársa *Trieszt* kereskedelmünk elnyomására tört. Országunk természeti viszonyainak gyökeresebb kiaknázását czélozzák II. Józsefnek ujításai, melyeket több irányban megvalósított. Hogy a földmívelést elősegítse, a külföldről betelepülőket gazdasági felszereléssel és pénzzel

támogatta. A mezőgazdák műveltségét, érdeklődését az újabb gazdasági növények, eszközök és eljárások iránt, ismeretterjesztő népies értekezések közrebocsátásával iparkodott magasabb színvonalra emelni. A jobbfaajtájú kender és len termesztésére ösztönt adott, az állattenyésztésre szintén volt gondja, kísérletet tétetett a selyembogárral, sőt a selyemipar meghonosítására is, mi azonban nem vált be. Az elavult czéhrendszert feloszlatta. A különben felvilágosodott uralkodó sohasem tudta megérteni Magyarországnak alkotmányából folyó és törvényileg biztosított életérdekeit. A magyarságot a nyerstermények elővarázsolójának tartotta, hogy e gazdagságával az osztrák ipart táplálja. A kereskedelem dolgában az osztrák gondnokság virágzó korát élte. Hazánk belső kereskedelmének fejlesztését útépítéssel s a folyamhajózás emelésének kísérletével növelte. II. József birodalmait a külföldtől lehetőleg elzárni iparkodott, mégis Törökországgal és Oroszországgal kereskedelmi szerződést kötött.

10. §. Az újkori kiválóbb válságok.

A közgazdasági élet szervezetének, mint minden szervezetnek, szintén vannak betegségei, melyek különböző okokból származhatnak. A termelési tényezők bajai, egyenkint is súlyosan érintik a kereskedelmet, súlyosabb a hatás, valahányszor megbomlik a termelés, a fogyasztás és a forgalom között a helyes arány. Ezer és egy okból fakadhatnak a kereskedelem sebei. Baj támadhat a pénzbőségéből éppen úgy, mint a pénzhiányból, a hitel túlságos voltából éppen úgy, mint a bizalom hirtelen megrendüléséből; a túltermelés, a forgalom megrekedése, a túlhajtott üzérkedés, a vérmes számítás, a börzei értékekkel való játszás, az ingadozó alapú vállalatok létesítése, stb. mindmegannyi forrásául szolgálhatnak az egészségtelen állapot létrehozásának. Tény, amint meghibban valamelyik gazdasági körben az egyensúly, hatásától a kereskedelem soha sem marad ment. De miként a nagy betegség kitörését bizonyos tünetek szokták megelőzni, úgy a kereskedelmi válságok sincsenek hirnökök nélkül. A rendkívüli vállalkozási kedv, a szokatlanul merész üzérkedés, a járványosnak látszó meggazdagodási vágy, a könnyen hívó

közönség vásárló kedve, a vak játékszenvedély, az általános drágaság, a pazarlás, egyenkint és összesen mintegy előfutárai a bekövetkező veszélynek, mely azután pusztító munkát végez az anyagi javakban éppen úgy, mint az erkölcsiekben. A kereskedelmet, jóformán fejlődése arányában, gyakran érték megrendítő csapások, melyek tanulságos példaként szolgálhatnak arra, hogy az elkövetett hűnt, követni szokta a megtorlás. A nagy válságok érdekesebb esetei a következők:

a) *A Lübecki kereskedelmi válság.* Lübeck városának egykor híres kereskedelme évről-évre mindjobban pangásnak indult. Versenytársa Hamburg minden tekintetben túltett rajta. A 17-ik század elején a lübeckiek erőnek erejével, mesterséges fogásokkal iparkodtak éleszteni kereskedelmüket; az északi piacokkal olyan kiterjedt üzleti spekulációba bocsátkoztak, hogy összes hitelüket teljesen kimerítették, minek természetes következménye volt, hogy az uzsora virágzott és megindult a váltónyargalás. A fényesnek vélt kereskedésben nemcsak a hivatásos kereskedők, hanem előkelő urak, egyszerű polgárok is részt vettek. Egyik a másikért kezességet vállalt. A rendkívüli pénzkereslet a kamatlábat nagyon felhajtotta, mi a valóságos jövedelmet egészen felémésztette, a hiányt szaporította. Hirtelen beállott a fizetőképesség megszűnése, s most a jótállók egymást rántották a bajba; a végeredmény volt, hogy nagyon sokan összes vagyonukat elvesztették. Hasonló kereskedelmi válság tört ki *Hamburgban* 1763-ban.

b) *A hollandi tulipán szédelgés.* A 16. sz. derekán meghonosították és elszaporították a tulipánt Hollandiában, hol a virág általános kedveltségre talált a lakosságnál. Eppen a rajongó szeretet tette mindinkább keresett cikké, mit az élelmes kereskedők megragadván, a tulipánhagymával nagyon is jövedelmező kereskedést űztek, szinte a meggazdagodás egyetlen forrásává varázsolták. Tulipángumóért ruhát, eszközöket, marhát, házat, földet, birtokot, pénzt adtak, egyszóval mindent. Történeti feljegyzések szerint egy darab tulipánhagymáért 12 hold földet kapott az eladó, egy más esetben kocsit, lovat számostól, sőt új fajnak darabjáért 2000 frtot fizettek. A szédelgés tetőpontját 1637-ben érte el, ugyan ekkor történt, hogy az árvaház javára 120 drb gumót adtak

el nyilvános árverésen 90.000 frtért. A már három év óta dühöngő szenvedély, valóságos őrjöngéssé kezdett válni, cselédek, kofák, szolgák, parasztok, iparosok és nemesek adtak-vettek hagymát, minek ára közönségesen drágább volt, mint a mennyit súlya aranyban nyomott. Szerződéseket kötöttek szállításra, a börze helyiségeül a koresmák, kávéházak szolgáltak. A részvény neve tulipán volt. Mig az áremelkedés s a téveshit tartott, sokan nyertek, mikor aztán megrendült a bizalom s az üzlet lebonyolítására került volna a sor, napfényre jutott, hogy az időszerint a kerek földön sem volt annyi tulipán, mint a mennyit a kikötött időre szállítani kellett volna. A nagy veszteség kiábrándította a népet.

c) *Law rendszere.* Franciaország pénzügyi viszonyai XIV. Lajos korában alaposan megromlottak. Az állam rozoga gépe alig-alig tudott már működni; egyelőre az adóbérlők előlegei, a papírpénz és a pénzrosszabbítás, a hivatalok árúba bocsátása s hasonló visszaélésekből táplálta a kormány a tengődő állampénztárt. Ilyen körülmények s az államadósság óriási terhével szállott át az uralkodás gondja XV. Lajosra, kinek minisztere már ideiglenesen sem tudott segíteni az ország baján s azért kapóra jött Law ajánlata, kit tárt karokkal fogadtak Franciaországban. A skót származásu Law párbajvétsége miatt menekült hazájából, pénzügyi ismereteit Hollandiában, Belgiumban és Olaszországban gyűjtött tapasztalataival gyarapította, szerencsés üzérkedésével nagy vagyont harácsolts össze és Párizsban letelepedett. Benyújtotta tervét, melyben kifejti miként lehetne a hitel felhasználásával az államadósságot törleszteni. A javaslatban felvetett eszmék újak, csábítóak és alapjukban megvalósíthatóknak, helyeseknek látszóttak. Ellene nyilatkozott az arany és ezüst kiviteli tilalomnak, elítélte a pénzrosszabbítást, az ércpénztől belső értéket követelt, a tőkegyűjtés elősegítését, a hitel eszközeinek szaporítását kívánta. Jól tudta, hogy az érték-papír a hitel révén a pénzt pótolja, s azért abban a hitben ringatta magát, hogy papírok alapításával tőkét teremt s így az országot megmenti. A francia természeténél fogva hive az újításnak, könnyen lelkesül s a kapzsiság vágyát sem nélkülözi; a nemzet lépre ment, a világ pedig levonta a tanulságos hasznót, hogy Law eljárásában alaposan összetévesztette,

a pénzt a tőke igaz fogalmával. 1716-ban Law engedélyt kapott magánjellegű bank alapítására, melynek feladata volt a pénzforgalomnak fejlesztése, a termények eladásának elősegítése, általában a fizetési viszonyok könnyítése. Saját és a részvényesek vagyonaiból 6 millió liverrel indította meg a bank működését. Váltókat olcsón számított le, mire a kamatláb országszerte alábbszállt, a közönség pedig fokozódó bizalommal fogadta a bankjegyeit, s így azokat ötszörös mennyiségben hozhatta forgalomba. A siker elszedítette Lawt s most egy nagy kereskedelmi társulat alapítására sarkalta. Az engedélyt kieszközölte és *Nyugati Társaság* czimén indult meg a 100 millió liver alaptőkével rendelkező kiváltságos vállalat. Önkormányzati, birtok- és egyedárusági jogot szerzett a társulatnak, valamint az állam részéről 4%-os járadékot biztosított a részvényeseknek, mégis a részvétel lanyha maradt. Law a bérletek megszerzésével, egyéb kereskedelmi társulatok beolvasztásával és szelet csapó hirdetéseivel a nemzet figyelmét az általa vezetett társulatra irányította. Alig kötött ki a társulatnak néhány hajója a *Mississippi* tartományokban, képes leírások özönével árasztotta el Franciaországot, kábitó színekkel ecsetelvén azt a gazdagságot, mire a foglások révén fognak szert tenni a részvényesek. A csábitó leírások, a közszemlére kiállított képek (a képzelet alkotásai) megtették hatásukat. A társulat részvényeit kapkodni kezdték, megindult a börzejáték. Az államadósság törlesztése céljából új meg új részvényeket bocsátott ki; a befizetés részletekben történhetett. Új részvényt csak az kaphatott, ki régít tudott felmutatni, s így a régi s új részvény árfolyama tartotta magát. Law maga ügynököket tartott, kikkel határidőre vásároltatott részvényeket, melyek árát sikerült a névérték 36-szorosára felcsigáznia. Boldog-boldogtalan részt vett a vak szenvedély játékában, egy pinczér 30, egy bankár szolgája 50, egy szatócs 100 milliót nyert. Különös, hogy senki sem gondolt a részvény valódi értékére, kamatjára. A ki jókor leszámolt és birtokot, vagy más értéket vásárolt, az nyert; e kevesek között, egyike az elsőknek volt maga Law. A szemfényvesztésről lehullott a lepel, 1719-ben bekövetkezett a válság, a bajon az erőszakos intézkedések sem segíthettek, az árak rohamosan hanyatlottak, a bukást be kellett vallani. A 18000 liverért

vásárolt részvény 48 liverért sem volt már eladható. A szédelgés nagy mestere, ki harmadfél millió frankkal jött Párisba, most 800 db. arannyal sietett Velenczébe, hol agyafurt pénzügyi terveinek élt, remélvén, hogy visszahívják Franciaországba. A társaság deficitje 2500 millióra rúgott, a leszámítolást Paris testvérek bankárczég csinálta, a leltározást 800, s később még 1500 alkalmazott állította össze, min egy félévig dolgoztak éjjel-nappal. Az összes részvényeket be kellett szolgáltatni s ezeket 5 csoportba sorolták a vásárlás szerint, átlag egy százalékot kaptak; maga a felszámolás 9 millió l. került.

d) *A Déli Tengeri Társulat válsága.* Angolország még 1699-ben a maga nemében páratlan pénzválságba keveredett. A kormány, hogy a kopott és a rossz pénzt kivonja a forgalomból, záros határidőt tűzött ki, a melyen belül még fizetési képességét elismerte a használatban levő pénznek, de elégséges mennyiségben új értékmérőről nem gondoskodott s így a forgalom teljesen elakadt; a nagy vagyonnal bírók sem tudtak eleget tenni kötelezettségeiknek, az általános pénzhiány arra kényszerítette az embereket, hogy ősi módon a cserekereskedéssel bajlódjanak. A zavaros állapot néhány hónapig tartott. Angolország polgárainak növekedő jóléte mellett, az államadósság roppantul emelkedett, mi több ízben állampapírok kibocsátására s ez alapon nagy értékűlet kifejlődésére nyújtott alkalmat. a *Gresham* alapította tőzsde intézeteken. 1711-ben *Oxford* kincstármester pénzügyi műveletre szorult. E körülmény hívta életre a *Déli Tengeri Társulatot*, mely jogot nyert, hogy Amerika északi és keleti partjain kereskedelmet űzhet, zsoldosokat tarthat, városokat és várakat emelhet. A társulat csakhamar az angol kormánnyal is szoros viszonyba lépett, az államadósság törlesztésére négy ízben bocsátott ki részvényeket, fedezetül az országtól az indiai czikkekre, a dohány, a bor és az eczetre kivetett vámot kapta. A társulat előnyei, kiváltságai, valamint sokféle üzletága, a részvényeknek nagy kelendőséget szerzett. Ekkor a rút szenvedély megkezdte játékát, a részvényeket mesésen magas árra felhajtották. A ki ilyen drága részvényt nem vehetett, vett olcsóbbat, hisz bőven volt, mert ugyanekkor virágzási korát élte az u. n.

buborék-vállalatok alapítása. Iparlovagok részvényeket hoztak forgalomba, engedély és minden komoly alap nélkül. A szédelgés tetőpontjára hágott. A vakság olyan nagy és általános volt, hogy a legképtelenebb vállalat részvényeire tömegesen jelentkeztek az aláírók, a gyakran csak egy órára bérelt helyiségben. A legostobább hirdetésre lépre mentek az emberek, az ilyenféle hirdetés: „Aláírást nyitok 2 millióig, egy bizonyos sokat ígérő vállalatra, melynek célját később fogom ismertetni,“ megtette a hatását. Megesett, hogy a szédelő hirdetésében közzétette, hogy az ő vállalatának célját senkinek sem szabad megtudni, s azért mégis elkelték részvényei. Tréfás hirdetések furesa vállalatoknak adtak legalább részvényeket, ilyen a fűrészpaporolvasztás, a légmentes deszkagyártás stb. A kibocsátóknak egyetlen érdekek voltak, hogy a részvényeken túladjanak. Ez időtájt Angolországban ötszörannyi részvény volt forgalomban, mint a mennyi készpénz forgott egész Európában. Kétszáznál jóval több vállalat részvényeit árulták a börzéken, mi végre is nyomást gyakorolt a déli társulat értékeire, ezért az utóbbiak reá vették a kormányt, hogy a vállalatokat engedélyök felmutatására szorítsa. E lépés volt a bevezetés a válság kitöréséhez, nyakrafőre semmisültek meg a vállalatok s a félelem a déli társulat részvényeit 1500-ról 170-re szállította le. A szédelgés okozta bajon, csak az idő segíthetett.

11. §. Összefoglalás.

Amerika felfedezése, mint az újkor legfontosabb eseménye, nagy változásokat okozott Európa államainak politikai, de leginkább gazdasági életében. A gyarmatbirtokok kincse, a javak óriási értéke, átalakítólag hatottak főleg a tengerparttal bíró országokra s azért a kor jellemző vonásaként, mindenütt a hatalom erősebb központosítását látjuk, másrészt tény, hogy az új javak az egyéni élet igényeit általánosságban magasabbra fokozták. A felfedezések hatalmas tápot nyújtottak a forgalomnak, így ennek közvetítője a hajózás, rendkívüli támogatásban, az utak fentartása, a folyók szabályozása, a csatornák építése kiváló gondozásban részesültek. Maga a kereskedelem pedig megváltoztatta irányát, az újkorral az Atlanti tenger partjain fekvő országok veszik át

a vezetést. A virágzó kereskedelem, a vagyon bősége érvényre juttatják a pénzgazdaságot; megizmosodnak a bank, a hitelügy és a biztosítás összes intézményei, fejlődik a pósta. Minden téren szinte rohamos a haladás, csak a politikai szabadság nem tudott utat törni magának, a középkor ósdi társadalmi alkotásai, az újkoron mindvégig éreztették akadályozó hatásukat. Miként az egyes ember boldogulását a tőkegyűjtéstől remélte, úgy a közfelfogás is a mellett nyilatkozott, hogy az állam hatalma első sorban a pénztől függ. Tehát a nemesércz birtokába jutni volt a kor jelszava. Miként? erre megadta a feleletet a tudományos formába öntött közgazdasági rendszer, mit *merkantilizmus*nak neveztek. Elvei szerint a külkereskedelem a legbiztosabb tőkegyűjtő, ha sikerül elérni, hogy az árukivitel nagyobb értéket képvisel, mint a bevétel, szóval, ha kedvező az ország kereskedelmi mérlege. E végből a gyarmatalapítást, a hajózás fejlesztését, a vámok, a kiviteli jutalmak alkalmazását, a pénz helyettesítésének eszközeiről való gondoskodását kívánta az államtól. A rendszer kinövései az egyed-áruságban, a megtorló eljárásokban, a szabadság elfojtásában mutatkoztak. Többé-kevésbé ezen elmélet tanai nyomán gazdálkodtak mindenütt, leginkább Spanyol- és Franciaországban. Később egy másik iránynak támadtak pártfogói, ezen ellentétes álláspontot elfoglalókat, *fiziolokratáknak* hívták. Rendszerök lényege az, hogy a gazdasági életben szintén a természet törvényei uralkodnak s azért az állam a gyámkodó beavatkozástól tartózkodjék, engedje az egyéni szabadságot érvényesülni. Szerintök a gazdagságnak, minden vagyonnak egyetlen kútforrása a föld, ha pedig a földmivelő az egyedüli értéktermelő, akkor jogos és méltányos, hogy a kormány összes figyelmét a mezőgazdaságra irányítsa. E tannak hívei követelték a jobbágyság eltörlését, az ipar és a kereskedelem szabadságát.

IV. RÉSZ.

Legújabb kor. (1789—)12. §. **Általános viszonyok.**

Az bizonyos, hogy az anyagi művelődés egyre szélesedő körben s mindinkább növekvő erővel foglalt tért az újkorban, mégis némi összehasonlító kutatással könnyen megállapítható, hogy maga a fejlődés nagy terjedelme daczára, inkább külső volt, mint belső; a gazdasági élet lényege és módjára nézve csekély változással találkozunk, mi a mellett bizonyít, hogy a haladás szintén nem lehetett jelentékeny. Tény, hogy hódított az általános műveltség, hisz a termények és ipari czikkek néptől néphez, országról országra terjedtek, mind a mellett a 18. század földművelője, még olyan eszközöket használ, olyan fogásokkal végzi dolgát, minőkkel már az ősi egyiptomi élt; a mesterember csak olyan szerszámokkal dolgozik, milyenekkel valaha az egyiptomi, vagy a görög iparos végezte munkáját. Az újkor iparát és kereskedelmét legjobban jellemzi, hogy a társadalom felső rétegének áll szolgálatában, hogy legtöbbet bibelődik a fényűzési árúkkal, a nép zömére még nincs tekintettel. Valóban az alsó néposztály az újkor zártáig maga fedezte szükségleteit termelésével és háziiparával, csekélység volt az, a mit a vásáron vett. A régi állapotok mintegy erős szökéssel, szokatlanul gyors és mélyreható változásokon mentek keresztül a 18. század vége óta. Többféle körülmény kedvező alakulása, a nyers termények bővebb termelését, azok nagyobb mérvű feldolgozását és a javak gyorsabb kicserélését tette lehetővé; másszóval a mezőgazdaság, az ipari tevékenység és az élénk kereskedelem, s az ezekben megnyilatkozó emberi munka voltak azon tényezők, melyek a legújabb kor anyagi művelődését, szinte rohamosan magas hatalmi polezra emelték. A gőzgép találmánya, alkalmazása a gyáriparban és a közlekedés terén, végtelenül fokozta a termelést és hallatlanul gyorsá tette a közlekedést, mindkettő jótékonyan hatott a fogyasztás körének kiterjesztésére. A természettudományok haladása, jelesen a kémiai és fizikai kutatások új, meg újabb találmányokra vezettek, melyek alkalmazást találván a közgazdaságban, az emberiség világ-

nézetét, műveltségét egységesebbé alakították. A nagyipar elárasztja czikkeivel az egész világot, piacot keres mindenfelé, országos és nemzetközi kiállításokat rendez, hogy megállhassa helyét a versenyben; majd a munkakörét szorítja szűkebbre, hogy minél tökéletesebb árút adhasson, kifejlődik a munkamegosztás, de felszínre vet egy új kérdést, a gyáros és a munkás közötti viszonyt. Ebbe a társadalmi kérdésbe, mely nem egyszer súlyos bajoknak volt okozója, a kormányok beavatkozása méltányosságot és enyhítést szült. Az átalakulás nagy munkájában jelentékenyen közreműködtek azon új eszmék megvalósítása, melyeket a francia forradalom hozott forgalomba. A szabadság és egyenlőség elve, végleg romba döntötte a még a középkorból átszármazott intézményeket. Hol korábban, hol későbben, de megszűnt a jobbágyság, a földtehermentesítéskor részben az államok adtak kárpótlást a volt birtoktulajdonosnak; a születés elsőbbsége, a nemesek kiváltsága, a czéhek megszűntek, míg a polgárság tekintélyben emelkedett, a vallás okozta választófal szintén lerontatott, a zsidók polgári jogokat nyertek. A közhelyviselés az egyenlőség alapján általános kötelességgé vált.

Az újítások, az intézmények magát a kereskedőt is gyorsabb és körültekintőbb tevékenységre utalták. Most a kereskedelmi viszonyokban tájékozottnak kell lennie, tudomással kell bírnia az árhullámzásokról, a nagy verseny gyors, de pontos munkát követel tőle. Foglalkozásában rendelkezésére állanak: a világposta intézménye, a táviró, kabel, telefon, a bank, a hitelintézetek, a leszámítoló házak s az újítások százféle fajai. Az egykor nagyrabecsült vásárok jelentőségüket elvesztették, az adás-vevést közvetítik az ügynökök, az utazók s leginkább a póstával való megrendeléssel intézik el. A terményüzlet nagyban a börzéken foly. Az egyes államokban követett kereskedelmi politikának megfigyelése, eredményül azt a tanulságot adja, hogy virágzó közgazdasági állapotot egyedül a szabadság érvényesülésével lehet megalapítani.

13. §. Egyes országok, intézmények.

1. *Angolország.* A világkereskedelem feltételeinek birtokába jutott Angolország még az előző század-

ban, most azoknak kiterjesztése és megszilárdítása, vált feladatává, minek gyakorlati érzékével megfelelt. Mint elsőrangú iparállam, majdnem verseny nélkül irányította a világforgalmát, természetesnek látszik, hogy az anyagi javaknak bősége, a leggazdagabb nemzeté tette őket. Az amerikai szabadságharc békés befejezésével, azon szerencsés tapasztalatra jutottak, hogy forgalmuk lényegesen megnövekedett; az angoloknak nyers árúkra, az amerikaiaknak iparcikkekre lévén szükségük, kölcsönösen kielégíthették egymást. Majd huszonöt évig tartó háborús viszonyba keveredtek Franciaországgal, mi egyrészt az államadósságot gyarapította, másrészt az angol gazdasági életre volt káros hatással. Napoleon, mert az angolok a francziák ellenségeit, ha másként nem, pénzzel segítették, érzékeny csapást kívánt mérni *a szárazföldi zárlat* (1806) elrendelésével az angol kereskedelemre. A szövetséges államok a kényszerítő intézkedésnek engedelmessé váltak, egyelőre az európai szárazföldön angol árút nem lehetett értékesíteni. A tilalom nyomán támadt veszteséget az angolok a tengerentúli országokkal, nevezetesen India és Dél-Amerika tartományaival létesített nagyobb forgalommal iparkodtak pótolni. Időközben az európai csempe- és szövetkereskedés virágzásnak indult, Hamburg, Malta, Gibraltar voltak a középpontok. Az angolok szintén megtorló eljárással éltek, a semleges lobogó alatt haladó hajókat is kikötőikbe kényszerítették, ezzel elidegenítették maguktól az amerikaiakat. A zárlat Napoleon bukásával megszűnt, nyomban mindent elkövettek az angolok, hogy régi összeköttetéseiket újból visszaállítsák. Roppant tömegekben dobták piacra felhalmozódott árúkészleteiket, de elég fogyasztóra nem akadtak, részben nem is találhattak, mert gyakran meggondolatlanul szállították iparcikkeiket olyan helyekre, hol azokra szükség egyáltalán nem volt. A korcsolyák, az ágymelegítők nem találtak vevőt a forró égőv alatt, a sarkvidékieknek pedig nem kellett a legyező, valamint a vadembereknek sem a drága porcellánedény. A túltermelés az árak hanyatlását okozta, míg az élelmiszerek aránytalanul megdrágultak, ennek folytán 1819-ben háromezernél több gyáros és kereskedő csődbe jutott. Az utóbbi évtizedek alatt, különösen a gyáripar megalakulása óta, az életviszonyok Angolországban tel-

jesen megváltoztak. Hatalmas iparállammá fejlődött. A városok lakossága felszaporodott, az ország gabona-termése nem volt elégséges, bevitelre szorult. Mindamellet a tőkegyűjtés folyton nagyobbodott, a gyár-
ipar, a kőszén- és érctermelés, a forgalom, az élénk kereslet növelték a jólétet. A minden irányban tökéletesített és erős alapokon nyugvó ipar, nem szorult többé védelemre. Iparosok és kereskedők jól tudták, hogy csak ott virágozhatnak tartósan a jólét, a hol meg van a szabadság. 1820 óta a szabadkereskedelem hívei a sajtóban és a parlamentben azon fáradoztak, hogy az érvényben álló védővámokat enyhítsék, és hogy a hajózási rendelet hatályát veszítse. Pár év múlva siker követte törekvésüket. Ez időtájt építettek *Stockton* és *Darlington* (1825) között az első vasutat. A vasutépítés vállalkozási szenvedélylyé nőtte ki magát, rövid tizenkét év múlva válságra vezetett. Mikor a *Peel* miniszterium jutott a kormányra (1841), végre a szabadkereskedelem bajnokai szerencsésen megvalósíthatták elveiket. A tariffa újítás könnyebben ment, mert a védővámnak a fejlett iparral szemben, tényleg nem volt gyakorlati jelentősége; annál nagyobb és hevesebb küzdelembe került a *gabonavámok* eltörlése. Angolországban a földbirtokosok iránti kedvezésből, rég óta szokásban volt a külföldi gabonára vámot vetni, még pedig olyan skála szerint, mely mindig előnyös volt az angol termelőre, ennek következtében a honi gabona ára állandóan magas volt. Az országgyűlés hosszas küzdelem után, valahára tekintetbe vette a nagy közönség jogos kívánságát. Az egész mozgalomnak éltető lelke *Cobden Rikárd* volt, ki ifju korában könyvvezető, majd kereskedelmi utazó minőségében szerzett tapasztalatai nyomán, legjelesebb szószólójává vált az ügynek. Országszerte egyesületeket szervezett, felolvasásokat tartott, külön ujságot adott ki, szóval-tettel küzdött elveiért, melyek őt a szabad kereskedelem apostolává avatták. A parlament 1846-ban kimondta a gabonavámok szabadabb elvű irányban való megváltoztatását, egyuttal határozattá emelte, hogy ezentúl élelmiszer és liszt a gyarmatokból szabadon vihető Angolországba, a gabona pedig mérsékelt vámmal. A földesurak kárpótlást nyertek, eddigi terhököt, az utak fentartását az állam vállalta magára. Későbbben a még vámköteles czikkek számát leszállították. A hajózási rendelet, mióta az angolok

kölcsönösségen alapuló kereskedelmi szerződéseket kötnek, elvesztette erejét; azóta a megszorítás Angolország és gyarmatainak partikereskedésére és a halászat gyakorlására tartatott fenn. A szabadság érvényre jutott a hajózásban, a forgalomban, mi sokszorosan erősítőleg hatott a kereskedelemre is. A rendkívüli nagy arányokat öltött forgalom, feltételezte, hogy az ország közlekedési eszközökre a kereskedelmi élet tényezőinek tökéletesítésére különösen ügyeljen. A posta, a póstatakarékpénztár, a távíró, a bank, az az elszámoló, stb. intézmények páratlan haladásról tanuskodnak. A *Hill* ajánlotta pennyvitelbér olcsóvá tette a levelezést, a póstai szállítást. A vasutépítés terén olyan verseny keletkezett, hogy egyik vállalat már a másikat nyomta, a tömérdek társulatot ujabban kevesebb kézbe csoportosítani törekedtek. Angolország gyarmatbirtoka és kereskedelme révén a világ minden részében érdekelve van, nélküle politikai esemény alig történhetik, a közgazdaságiakból pedig mindig ki szokta venni előnyös részét. Általában a békés irányzatnak hódol a politikában. A roppant mennyiségben való termelés, az óriási fogyasztó kör, rendkívülien felszaporította a nemzetvagyon; az aránytalan jövedelemmegosztás káros hatása jelentkezik, az angol középbirtokos osztálynak pusztulásában, a munkás néposztály gyakori zavargásaiban és századok óta megoldatlan viszonya az irekkel, nem egyszer gyűlöletes harcokba bonyolította. Angolországnak legnagyobb jövedelme Kelet- és Hátsó-India terményei, Ausztrália gyapot és gyapjutermeléséből származik, kevesebb hasznot adnak nyugatindiai és délamerikai gyarmatai, az utóbbiakban tetemes áldozatokkal megszüntette, az emberiséget bélyegző rabszolgakereskedést, minek folytán az egykori fényes jövedelem a cukornád- és kávétermelésből, csekélyebb eredményt nyújt. Nyers terményekkel szolgálnak afrikai birtokai, nap-nap után több befolyást szerez Egyiptomra is.

2. *Franciaország.* A legújabb kort megnyitó és hatásában világszerte átalakulást eredményező francia forradalomnak, ezer és egy oka volt. Kitörését bizonyára elősegítették az általános szomorú gazdasági állapotok, mert kétségtelen, hogy az alig tengődő mezőgazdaság, a pangó ipar és a kereskedelem szerfelett megszaporította az elégedetlenek, az elkeseredett

emberek számát. A nehéz bajokkal küzködő forradalom a közgazdasági viszonyokat, újabb, és még súlyosabb terhekkel rosszabbította. A pénzihiány a lefoglalt egyházi és papi birtokokra szóló földutalványok kibocsátását tette szükségessé, mely eljárás a pénzügyi viszonyokba felette nagy zavart hozott. A több ízben, mindig nagyobb mennyiségben forgalomba került asszignaták, nap-nap után rohamosan vesztek értékükből, az utalványok hamisítása, utánzása, a család olyan mérveket öltött, hogy a család szinte hajószámra szállították Franciaországba az asszignatákat. Az eredmény roppant drágaságot szült. 1796-ban egy aranyért 7200 frankot adtak földutalványban. Sem a kényszer-árfolyam, sem az újabb államföldutalványok kibocsátása nem segíthetett a kétségbeejtő helyzeten, a nemzetvagyon pusztult. A következő évben az állam csődöt mondott, az államadósságot kétharmaddal kevesbítette. Egy időre a kereskedelem mintegy megszűnt, az ipari tevékenység szünetelt, a tőke kivándorolt, a munkás kezek pedig a hadseregben találtak foglalkozásra. A lezajlott forradalomnak vívmányai voltak, hogy a hűbéri-ség megszűnt, a birtok oszthatósága kimondatott, a szabadköltözködés joga érvényt nyert, az ipar szabadságot kapott. A szárazföldi zárlat elrendelése, habár a tengeri kereskedelmet alaposan tönkre sújtotta, emelőleg hatott a termelésre, az bizonyos; a gyarmateczikkek hiánya, új terményekkel való kísérletezésre és újabb találmányok értékesítésére nyújtott alkalmat. Sikerre vezetett a festőanyagok előállításában, a pótlóanyagok gyártásában, a dohánynak és a cukorrépanak nagyobb mérvű termesztésében. A szövő- és fonóipar szintén lendületnek indult a tökéletesített gépek használatával. Ugyanekkor a francia ipar termékei nagyobb kelendőséget nyertek a francia uralom elismerésére szorított országok és a szövetségesek területein. Napoleon bukásával anyagilag gyors megerősödésnek indult az ország; a gabonatermelés nemcsak az ország szükségletét látta el, hanem kivitelre is jutott. Az ipar, bár a drága kőszén miatt nehézségekkel bajlódott, az 1822-ben alkalmazást nyert vámok támogatásával versenyképesé vált. Feltűnő jelenség, hogy éppen azon czikkekkal tudtak legkevésbé az angol iparral mérkőzni, a melyek a vám révén a legnagyobb

kedvezményt élvezték. A tiltó vámokra, hasonló tilalmakkal szokás felelni, a francziák borkivitele és selyemipara megszínylette a kormány gyámkodását. Mintegy két évtizedig a tőke és az ipar sok mindenféle támogatásban részesült, de az államélet megromlott, a börzejáték, a vesztegetések, a rövidlító politikai intézkedések, rövid időre köztársasággá alakították az országot, mig nem 1852-ben III. Napoleon ismét visszaállította a császárságot. Franciaország gazdasági érdekeit minden részletében felkarolta, az általa teremtett fényűzés az iparnak gazdag forrást nyitott. Napoleon nem volt hive a rideg védővámoknak s azért kereskedelmi szerződéseivel a szabadabb iránynak utat jelölt ki. Politikai sikerei az ország hatalmi tekintélyét biztosították. Egy régóta kísértő eszme nyert megvalósulást a *Suezi* csatorna kiépítésével. A terv, hogy a Vörös tengert a Földközivel összekössék régi, a csatorna elkészítésére *Lesseps Ferdinánd* vállalkozott. Tervrajzát bemutatta az egyiptomi alkirálynak, kinek s az egyéb uralkodóknak pártfogásával megalakult a társaság, mely 99 évre nyerte az építendő csatorna használati jogát. Tíz évig folyt a munka, 1869-ben történt az ünnepies megnyitás. Azóta Afrikát nem kell körülhajózni a Kelet-Azsiába igyekvő hajónak. Az út jóval rövidebb s azért a csatorna forgalma évről-évre emelkedőben van; minden hajó személyenkint és tonnánkint 10 frank illetéket fizet. A leleményes angolok, hogy befolyásuknak érvényt szerezhessenek, tömérdek részvényt vásároltak.

A francia császárság egyik legszebb alkotása volt az 1867-ben rendezett *világkiállítás*. A szinte mesébe illő fény, a gazdagság, a politikai vezérszereplés, a három év múlva kitört háborúval hirtelen enyészetnek indult. Iszonyatos terhek árán bontakozott ki az újabb köztársaság a súlyos állapotokból, miben nagy része van a francia polgár hazaszeretete és áldozatkész nemzeti önérzetének. A francia gazdasági politikát napjainkig a túlzó módon alkalmazott védő-és tilalmirendszer jellemzi, világhírű műipara éppen nem a kormány gyámkodásának köszöni jó hírét-nevét. Ujabban a világkereskedelemben az angolokkal és az Egyesült-Államokkal sikeresen versenyez. Hitelviszonyainak rendezésére mindenkor eredményesen működött közre, független intézete, a *francia bank*. Egy

ideig a vasutak építése és ipari vállalatok létesítésében nagy buzgóságot fejtett ki *Crédit Mobilier* intézete, azonban a csalódások feloszlatását tették kívánatossá. A vasutak több kisebb-nagyobb társulat birtokában voltak, a különböző tariffa, az átrakodás, a verseny, az egészséges forgalom érdekében, az egyesítést szükségelte, mit földrajzi összetartozóság szerint csoportosítottak is. Egyébként az állam kamatbiztosítással, újabban a helyi érdekű vasutak támogatásával iparkodik a közlekedést élénkíteni. A francia fővárosáért tud csak lelkesülni, a gyarmatpolitika nem igen fér meg természetével. Korábban szerzett birtokaiból sokat veszített, jelenleg még Ázsiában, Amerikában van birtoka, aránytalanul nagy áldozatot hozott és hoz *Algier* felvirágoztatására, minden különös siker nélkül. *Tunis* szintén kormányzása alatt van.

3. *Németország*. Századunk elején a német kereskedelem még nem hivatkozhatott eredményekre, de gazdasági életének lerakta biztosabb alapjait, midőn mezőgazdaságát a parasztosztály sorsának javításával a haladás útjára terelte. A fokozott gabona- és dohánytermelés, a bányák czélszerűbb kihasználása, az érczek sokasága, a jó minőségű kőszén, a szövő és a vasipar élénkülését eredményezte. A szárazföldi zárlat idején, üveg, papír, cukor, sör, rövidáru czikkei növekedő kivitelre találtak, mignem a zárlat megszűnésével az angol verseny, teljesen háttérbe szorította a német ipart. Hogy az angol iparral felvehessék a harcot, 1818-ban a védő-vámrendszert léptették életbe, mit legalább rövid időre, a német ipar megerősödése követett. De mikor Ausztria, Oroszország és Franciaország megtorlásul szintén tiltó vámokat alkalmazott, azon vették észre magokat a kis német államok, hogy az angol versenynyel szemben tehetetlenek. Ez adott lökést a német vámegyesület megalakításának, miből a későbbi birodalomnak sokkal több haszna volt, mint a politikai szövetségekből. A 38 állam közül néhányan, élükön Poroszországgal szerződést kötöttek, melyhez mindinkább több állam csatlakozott. 1854-ben néhány kikötőváros és Ausztria kivételével, az összes német területek egyesültek a vámegyesületben és pedig anyagi előnnyel. Az Ausztriával és Franciaországgal kötött szerződés, részben a szabadabb irányzatú kereskedelemnek nyitott kaput. Lassacsckán a nemzeti egység diadalát szintén kivívták, a szerencsés dán,

osztrák, majd 1871-ben a francia háború befejezésével, egészen új politikai szervezetet nyert a birodalom. A császárság ideje óta szinte páratlan a birodalomnak minden tekintetben való megizmosodása. Népeisége a tömeges kivándorlás daczára szaporodott; a belterjes gazdálkodás, az állat nemesítés emelte a földművelést, mit fejlődésében némileg megakasztottak a munkáskéz hiánya és az olcsó gabonaárak; annál erősebb tevékenységet fejtett ki az ipar, rohamosan iparállammá alakult át. A lakosságnak csak két ötöde maradt őstermelő. Kivitele, valamint a nyers anyagok behozatala folyton nagyobbodott. Kereskedelmileg Németország, leginkább Angol-, Franciaországgal, Hollandiával és az Egyesült Államokkal tart összeköttetést. Kereskedelmi tengerészete az elsők közé küzdte fel magát. Bank- és hitelintézetei szinte feleszámmal létesültek. Nehézkesen indult meg a vasutépítés, korábban az önálló államocskák önzésből gátolták a különböző irányu vasutak czélszerű összekapcsolását. Az államvasutakat 1871-ben szervezték, ugyanakkor rendezték a pénz- és hitelügyet, egységessé tevén a pénz-, mérték- és súlyrendszert. A kereskedelmi törvények szintén új alakot kaptak. A földhiteltársulat és a népbankok virágoztak. A hetvenes évek elején az óriási hadi sarcz, mit a francziáktól kaptak, a különben is erősen gyarapodó nemzeti vagyont felszaporította, az eleven üzletéletnek sok új megrendelést adott, a vasutak építésével, a hadi szerek pótlásával, építkezés stb.-vel, minek folytán a vasipar, a gépgyártás, az építkezési vállalatok igen nagy haszonnal dolgoztak. A spekuláció nem ismert határt. Gyárak, bankok, vállalatok nagy számmal létesültek, a magán-vállalatokat részvénytársasággá alakították, mások telepeiket szörnyen megnagyobbították. Egyesek nyeresége, elkábította a tömeget, meghonosodott a pazarló fényűzés, a szerencse-játék. A csalóka remények hirtelen összeomlottak, mikor a bécsi krach szellője hozzájuk is eljutott. Az ekkor bekövetkezett vagyonpusztulás, újból a védővámok felé terelte a közfigyelmet; egyre sürűbben követelték a kereskedelem szabadságának felfüggesztését, mi 1879-ben tényleg az addigi vámok felemelését okozta. A német közgazdasági állapotok jellemző vonásaként említhető, hogy a túlnépesedés új német gyarmatok szerzésére utalta a kormányt, mely célból alakult

az afrikai kereskedelmi társulat. A Kongo-állam népjogi viszonya 1884-ben meghatározott. Az eddig elé birtokba vett gyarmatok majdnem négyszeresét teszik a német birodalom területének.

4. *Németalföld.* A francia forradalom hatását súlyosította meg Hollandia gazdasági élete. Belekényszerítették a háborúkban való részvételre, minek következtében a hollandi kereskedelem, a tengeri hajózás tönkre ment, a gyarmatbirtokok egyrésze idegen kézre került. Ez időtájt természeti csapások, áradások is gyakrabban sújtották. Királyságot csináltak belőle, majd beolvasztották Franciaországba, a forradalom lezajlása után újból önálló királysággá szervezték, de Belgiummal való egy korona alá foglalása sehogyan sem sikerült. Nemcsak a vallás és a nyelv, hanem gazdasági érdekeik is erősen különböztek egymástól. A hollandi a kereskedelemről, a belga a földművelésről és az iparokról élt, s azért szétváltak. Újabb helyzetében minden erejét kifejtette Hollandia, hogy kereskedelmét, gyarmatait felvirágoztassa s az elvesztetteket visszaszerezze. Új iparágakat honosított meg, szesz, dohány, papír, lenipar. Államadóssága pénzügyeinek javítását tette szükségessé. Kereskedelmi szerződéseket kötött. De a vasútépítés terén elmaradt, túlbecsülte csatornahálózatát, keserűséggel kellett a hollandoknak tapasztalniuk, hogy a belgák vasutjaik révén túlszárnyalták őket, mi több, a kereskedelem terén szintén eléjük vágtak. Hollandia jelenleg nem elsőrangú tengeri hatalom, de szabadelvű alkotmánya, ügyesen kiesztelt gyarmatpolitikája, népének takarékoságszeretete, zálogai jövőjének. Az ország közművelődés tekintetében, a művészetek pártolásában, magas fokon áll. Árnyoldalként nehezedik gazdasági életére a nemzetvagyon aránytalan eloszlása. Tömérdek virágzó takarékpénztára van. Kincses bányája Java gyarmata, és telepei Borneo, Szumatra, Celebes stb. szigeten. Jellemző, hogy két annyi angol hajó fordul meg a hollandi kikötőkben, mint nemzeti hajó. Legnagyobb forgalmat a gyarmataiból hozott cukor, indigo, tea, dohány, fahéj, kávé és Banka ónbányáiból nyert áruival ér el. Egyéb birtokai Afrika, Nyugat-India és Dél-Amerikában kevés hasznot adnak. Gyorsan felvirágzott Belgium gyáripara, kőszene bőven van és olcsó, vasuti hálózata sűrűbb, mint

akármely más országé. A társadalmi kérdés állandóan felszinen van s rombolásokban nyilvánul.

5. *Ausztria.* A sokféle nemzetiségű és több tartományból álló birodalom nehézkes gazdasági viszonyokkal bajlódott mindenkor; századunk elején még csak a cseh és a morva ipar volt képes kivitelre dolgozni. A francia forradalom tartama alatt állandóak maradtak a pangási viszonyok, mikor az idegen árúk újból előzönlötték a birodalmat, 1817-ben a védővámokat felemelték, s így fejlődésnek indult az üveg-, posztó-, vas- és aczélipar. *Bécs* városa pedig megvetette alapját fényüzési iparának. *Trieszt* kikötőjének felkarolásával, főleg az 1833-ban alapított *Lloyd* hajózási vállalat révén, befolyást szerzett a keleti kereskedelemre, majd Amerikával létesített kapcsolatot. Szívósan rosszak voltak és maradtak az államnak pénzügyi viszonyai, a sok háború kényszerítő állapota a papírpénz használatát állandósította, mi 1811-ben pénzügyi csődnek vált okozójává. Évtizedeken át küzdött Ausztria, hogy a németvámegyesületbe bejuthasson, de a poroszok nem engedték. Szerencsétlen háborúi területkisebbedést szültek. Haladás mutatkozott a tiltóvámoktól, a védővámrendszerre való átmenetellel, a közbeeső vámok eltörlésével, a közlekedési eszközök javításával, a dunai gőzhajózási társaság támogatásával, általában a szabadabb kereskedelem érvényesülésével. A külföldi tőke sok vállalatban talált alkalmazást. A szomszédos államokkal 1865 óta kedvezményt nyújtó kereskedelmi szerződésekre lépett; a vasutépítést adómentesség és kamatbiztosítással mozdította elő. Hitel- és pénzügyeinek intézésében az 1816-ban alapított *Osztrák Nemzeti Banknak* van vezető szerepe. Jelenleg a kormány a valuta rendezésének előkészítésével foglalkozik. Ausztriának a világpósta létesülésében szintén vannak érdemei, a levelezőlap használatát 1869-ben hozták forgalomba.

6. *Magyarország.* Hazánk gazdasági viszonyai az ódon szervezet nyomasztó hatásai alatt küzködtek. A régi intézmények alig vettek tudomást a haladás újabb tényezőiről, s azért egyelőre minden a réginél maradt. Ausztriával való állami kötelékünk tartósan súlyos békóként nehezedett anyagi műveltségünk kifejlesztetésére. Innen eredtek bajaink, melyek több ízben megakasztották, sőt visszanyomták nemzetünk

fejlődhetését. Magyarország a pénzverés, az adó, a kölcsönök stb. ügyeket függetlenül intézte az osztrákoktól, a pénzügyekben az országgyűlés döntött. Mindamellet az utóbbi századokban a magyar és az osztrák pénzügyi viszonyok között, bizonyos azonoság fejlődött ki, és így az osztrák pénzügyet fenyegető veszély, mindenkor hatott a magyar közgazdasági viszonyokra is. Az osztrákoknál állandó bajként jelentkezett a pénzzavar, kölcsönt kölcsönre vettek fel, az állambháztartásban maradandó szerepe volt, a deficizitnek. Az állam papirpénzt bocsátott ki, meglehetősen sokat, 1160 millió jutott forgalomba, az ércpénz folyton drágult, 100 forintért már 1200 frt bankó czédulát adtak. Ez volt oka az 1811-ben nálunk is pusztulást okozó *devalváczió*nak. Wallis gróf miniszter rendelte el Ausztriában a devalvácziót, a korábban kötött szerződések miként való teljesítésére kiadta a „bécsi skálát“, melyben 12 évre visszamenőleg meg volt határozva a papirpénz és az ércpénz közötti arány. A kinek papirpénzben volt vagyona, ennek négyötödrészét elvesztette. A drágaság szinte páratlan volt, egy pár csizma 100 frtnál többbe került. A magyar törvényhozás keményen tiltakozott, mire az országgyűlést feloszlatták és a következő évben nálunk is kihírdették a devalvácziót. Az ezt követő évtizedekben gyakran hallatszottak panaszos hangok, s a sérelmeket az országgyűlésen többször fejtegették, de csekély sikerrel. A politikai és gazdasági kérdések mindinkább előtérbe tolultak, a 40-es években az ipar előmozdítása volt a jelszó, miként lehetne kifejleszteni, erre nézve a pártok különböző álláspontot foglaltak el. Széchenyi Ausztriával szabadon kívánt közlekedni, míg a cenzuralisták vámszövetséget követeltek, a harmadik párt teljes függetlenségre törekedett, védővámot óhajtott Ausztriával szemben felállítani. E pártot Kossuth vezette. Az iparnak védővammal való fejlesztése céljából alakult 1844-ben Batthyány, Teleki és Kossuth vezetésével az „*Országos Ipar Védő Egyesület*“, mely a vidéken több fiókegyesületet szervezett. Tagjai becsületszóval fogadták, hogy olyan külföldi árut, a mit itthon is tudnak készíteni, nem vesznek. A honi gyártmány elsőséget nyert, a mozgalom támasztotta országos lelkesedést kihasználták a családok, kik most drágábban adhattak túl a honi ipar jelző-

vel ellátott külföldi származású portékán. A túlzást csakhamar többen belátták, a nyilvánosság terén Széchényi szólalt fel, mondván: „Tengerre magyar! hirdetjük naponkint, kereskedelmet szeretnénk teremteni, de magunkat el akarjuk zárni a világtól, ez visszatorlás nélkül nem maradhat.“ Szavainak meg volt a súlya, a védőegyesületi törekvések maguktól szétfoszlottak. A valóság szerint ilyen egyesületre szükségünk egyáltalán nem volt, hisz iparunk egyelőre nem védelemre, hanem inkább erős alapjainak lerakására és fejlesztésére szorult. Az ipar megteremtését célozta azon egyesület, mely a mesteremberek művelődését és a műipar meghonosítását ismerte feladatának, ezen iparegyesület az első iparkiállítást 1842-ben rendezte. Hazánk a 40-es évek végéig nélkülözte a hitel áldásait, az osztrák-bank hitelezésével csak az osztrák vállalatokat támogatta. A hitel hiányának oka nálunk, részben az ország tökeszegénységében, főleg pedig a rossz törvénykezési viszonyokban keresendő. Az utóbbin segített a törvényhozás, és ezután keletkeztek hitelintézeteink. A Fáy András alapította *Pesti Hazai Takarékpénztár* 1840-ben indította meg tevékenységét szerény körülmények között, idővel hatalmas pénzügyi intézménnyé fejlődött. 1841-ben alakult a *Pesti Kereskedelmi Bank*, ez intézet segítségével óhajtott Kossuth az önálló magyar pénzügyet létrehozni, de a terv meghiusult. A magyar gazdasági egyesület 1862-ben alapította a *Magyar Földhitelintézetet*, melynek nyomán keletkezett 1869-ben a *Magyar Jelzálog Hitelbank*. A biztosító intézetek legrégebbi nyomai a bányatárspénztárakban találhatók. Az első biztosító intézet 1808-ban keletkezett *Komáromi Hajóbiztosító Társaság* czimen. Az *Első Magyar Általános Biztosító Társaság* 1858-ban lépett életbe, s a viszontbiztosítással is rég óta foglalkozik. Kölcsönösségen alapuló hitelegyesület szintén több volt az országban. A kiegyezés után nagy élénkség indult meg a pénzügyek terén, számos malom, vasut, téglavető stb. vállalat alakult, ugyanakkor tömördek takarékpénztár, népbank, segítőegyesület, pénzével, részvényeivel telítette a forgalmat, mignem a spekuláció, a játékszenvedély 1869-ben, majd 1873-ben érzékeny válságot okozott.

Hazánkra nézve az 1867-ben kötött kiegyezés, határozottan forduló pontot jelez politikai és köz-

gazdasági életünkben egyaránt. A kiegyezésnek közgazdaságunkra vonatkozó fontosabb határozatai a következők: Magyarország az osztrák államadósság kamatainak törlesztéséhez évenként 29 millió 188 ezer frttal járul. Azon osztrák államadósságok, a melyek közössé tételre nem alkalmasak, fizetessenek ki, és erre hazánk 1 millió 150 ezer frtot fizet. Az államügyekből és a váltópénzügyekből származott 312 millió államadósságra, a két állam közös jótállást vállal. A kettős állam közös egyetértéssel abban állapodott meg, hogy mind a két állam területe 10 évről 10 évre egyetlen vám- és kereskedelmi területet alkot, közös vámhatárral. Vám- és kereskedelmi szerződések idegen államokkal a külügyminiszter közbenjárásával, de mindkét kormány külön jóváhagyásával köthetők. A vám szedését, kezelését és a kölcsönös felügyeletet mindenik állam a maga területén gyakorolja. Mindkét fél kereskedelmi hajói, a két állam egyesített czimerét használják lobogóikon. A hajók a két állam területén egyenlő bánásmódban részesülnek, a vasutak szintén. Az összes konzulátusi ügyeket a közös külügyminiszter vezeti, fentartván a két állam kereskedelmi minisztereinek azon jogát, hogy a konzulokkal közvetetlen levelezésben állhatnak. A két állam statisztikai adatai egy főmunkában foglalandók össze. A só- és dohányjövedék és azon közvetett adókra, melyek az ipartermelésre (szesz, sör, cukor) befolyással vannak, mindkét állam területén egyenlő törvények és igazgatási szabályok nyerjenek alkalmazást. Az osztrák pénzügyek közösnek maradt; azonban szabadságában áll mindegyik államnak arany, ezüst- és rézpénzt veretni. A posta- és táviróügy mindkét állam területén külön, de lehetőleg egyforma elvek szerint rendezendő. Maga a szerződés 10 évenként ismételtén megújított. Kereskedelmünk lényegesen függ közlekedési eszközeinktől és intézményeinktől. Vasutaink kiépítése, államosításuk, a tarifa újítások, különösen a zónarendszer alkalmazása megnövelte a forgalmat. A magyar tengerészet felkarolása végett, Kossuth a 40-es években erős mozgalmat indított meg a hírlapírás terén, majd a cselekvés mezejére lépett az *Első Magyar Kereskedelmi Társaság* alapításával és a vasuti tervek ajánlásával. Hatásosabb változás akkor következett be, mikor a magyar kormány 1867-ben átvette *Fiumét* és azóta mindent

elkövetett tengerpartunk kereskedelmének felvirágoztatására. Magának a kikötőnek fejlesztésére (1872—87) 12 milliónál többet költött, védőgátok, rakodópartok, világítótorony stb.-re; újabban részvénytársaság alakult, mely állami segítséggel dockot és hajóépítő telepet állít fel Fiumében. A magyar tengeri kereskedelmet két nagy társulat, az *Adria* és az *Osztrák Lloyd* tartják fenn. Az *Adria* eredetileg angol társulat volt, melynek hajói a nyugatot összekötötték Fiuméval, s ezért az 1880-ik évig a kormány egyes gőzhajóknak 20—30 ezer frt segélyösszeget adott; azóta a segélyt 250 ezer frt általány összegre emelte. A társaság székhelye Budapest, felügyelője a kormány. A részvények nagyobb része magyar kézben van s így a társulat magyarnak mondható. A Lloyd majdnem az egész osztrák kereskedelmet közvetíti, hajógyárai és szertárai mintaszerűek. A kiegyezés egyik törvénycikke közösnek ismeri el a vállalatot, és segélyezéséhez a kvóta arányában járul hazánk is. Kisebb társulat a *Magyar-Horvát Tengerészeti-Gőzhajózási Részvénytársaság*, mely 1893-ban keletkezett, feladata a parti forgalom fejlesztése. Folyami hajózásunk rendezését Széchenyi tűzte ki céljául, ő vette reá az osztrák *Duna Gőzhajózási Társaságot*, hogy hajóit Magyarországra küldje, hol aztán a társulat szabadalmat élvezett 1856-ig. Ez évben a párizsi kongresszus felszabadítja a Dunát és még ugyanazon évben kezdte meg működését a *Győri Gőzhajózási Társulat*, mely később *Magyar Gőzhajózási Társasággá* alakult át. A magyar államvasut gőzhajózási vállalata, még néhány magánvállalatnak adott létet, összes forgalmuk mintegy 3 millió tonna. Az 1878-iki berlini kongresszus Magyarországot a *Vaskapu* szabályozásával bizta meg, min egykor Széchenyi szintén fáradozott. A munkálat 9 millió frtba került, mely összeg törlesztésére ideiglenesen díjak szedhetők a Vaskapunál. Az ünnepies megnyitás 1896-ban történt. Fejlődésben levő összes gazdasági intézményeinknek teljes erejével kellene, főleg kereskedelmünknek törekednie, hogy érvényesítse, a már megnyitott úton a Balkán-államokban, befolyását.

7. *Olaszország.* A századok óta eldaraboltságában tengődő országban, a kényurak területileg mindenképpen egymástól nagyon is elütő műveltségi állapotoknak vetették meg alapjait. Ez adja magyará-

zatát annak, hogy a politikai egyesítés sokkal könnyebb munkát adott, mint a gazdasági eltéréseknek kiegyenlítése. Északi részeit értelmes, szorgalmas emberek lakják, míg alsó részeiben a tunyaság honosodott meg. A nemzetvagyon megoszlása, a talaj termőképessége, éppen olyan különbségeket mutatnak, mint a milyen a műveltség terén észlelhető. Mégis az állami egységesítés óta lejárt rövid idő alatt, Olaszország nagy lépéseket tett a haladás útján, alkotásait a szabad szellem hatja át, egyiránt törekszik az anyagi és szellemi javak kifejtésére. Rendszeres gazdasági politikájának gyakorlati alkalmazása, az ifjú korát élő egységes államot a megerősödés magaslatára segítette. A nyugati államok iparának nagy mennyiségben szolgál, selyem, olaj, déligyümölcsök, kén, márvány és egyéb nyers anyagaival, mind ezekből sokat szállít *Genuán* át Angolországba. Azonban a nagyiparnak feltételei a kőszén és vasércz hiányzanak s azért Olaszország, mintegy a természettől a mezőgazdaság ápolására van utalva. Az ország felső részeiben; a nagy áldozattal létesített vasútak közreműködésével, ipara az utóbbi években annyira kifejlődött, hogy a szükséglet nagy részéről gondoskodni képes, egyetmást kivitelre is termel, így szappant, szalma- és lenárút, keztű, üveg, korall, gyöngyféléket, makaronit. Az ipart magas beviteli vám védi, min csekély módosulást tettek a szomszéd államokkal kötött kereskedelmi szerződések. A nagy átalakulásban jelentékeny része van a külföldi tőkének, mely hatalmas összegben talált elhelyezést az iparvállalatokban és a vasútakban. Kereskedelmének élénkebb helyei: Genua és Nápoly. Az állam pénzügyei nem a legkedvezőbbek, habár a kormány az adóképesség fokozására törekszik, állandóan hitelre szorul; bankjegyei kényszerfolyammal forognak, a papírpénz szintén.

8. *Sveicz*. Szinte észrevétlenül alakult át iparállammá e hegyes-völgyes ország, mely tevékenységével a világkereskedelemben most számot tesz. Iparát a francia bevándorlók, a vallási üldözöttek vetették meg. Posztó, csipkeverés, vászon, selyemszövés és óragyártása jó nevet szerzett iparának. A szabad kereskedés rendszerének akadálytalan érvényesülhetése, a csekélyre rugó állami kiadások, a lakosság értelmisége és szorgalma a bérczes vidéke-

ken is kedvező gazdasági állapotokat teremtett. A korábban az egyes kantonok között fennálló vám-sorompókat, a hid- és útvámokat 1850. óta megszüntették; egységes pénz- és mértékrendszert alkalmaztak, az államokkal kereskedelmi szerződésekre léptek. Pompás műtaik forgalmát kiegészítik a szomszéd államokkal való kereskedelem fentarthatása céljából, nagy áldozattal épített vasutak, e tekintetben *gott-hardi* pályája, alkotás és forgalomra nézve a legnevezetesebb. Tavait gőzhajók szeldelik. Völgyeiben virágzó mezőgazdasága van, kitünők szarvarmarhái, sajt és szeszesitalai világhírűek, faragványai szintén keresettek. Átviteli kereskedelme élénk, a külföldi piacokon telepeket tartanak fenn a sveiczi ipar terjesztésére. Gyáriparában a víz hajtóereje, mint olcsó munkaforrás, nagy mértékben talál a természeti viszonyoknál fogva alkalmazást. A mérsékelt pénzügyi vámokat, legujabban a védőjellegűt öltő vámokkal cserélték fel.

9. *Spanyolország.* A francia forradalom tartósan harcias bonyodalmakba sodorta a spanyolokat, tönkre sújtván éledni kezdő gazdasági életüket. Ezen időszakot évtizedekig tartó polgárháborúk követték, miközben a földmivelést elhanyagolták, az ipar tengődésre szorult s így a forgalom szünetelt. Az ország anyagilag teljesen kimerült, nem volt annyi ereje, hogy amerikai gyarmatait kellően megvédehesse volna s így azok nagy részét elvesztette. Az anyaországban folyó tüzes pártharcok szinte végpusztulással fenyegették, a kormány több alkalommal formát cserélt, mind a mellett a békés állapotokat alig-alig tudta helyreállítani. Az ásványgazdag országba utat talált az angol, a francia és a hollandi tőke, a bányák kiaknázása újra megindult, híres rézbányái, kéneső, ezüst, vas, ólom, kőszén és sóbányái bőven jutalmazták a munkát. Az ország gyapjutermelése azonban erősen hanyatlott. Idegen iparosok és kereskedők egyengették útját a forgalomnak, a gépek alkalmazásával az ipar némileg fejlődésnek indult. A vámok dolgában 1840-ig az elzárkózásra vezető rendszer volt alkalmazásban. Az alkotmányos időszak beálltával a tiltóvámok helyét, a védővámok foglalták el, a bevétel nagyobbodott, ujabban ismételten enyhítettek a vámdíjakon. Kivitele bor, mazsola, olaj, sáfrány; a bevételről a francziák,

angolok és amerikaiak gondoskodnak. Az egész bevétel kéthetedrésze *Barcelonán* át történik. A hanyatlás lejtőjén mélyen csúszott ország lakosságának százados közönyét, csak a legujabb időben lehetett megtörni, ugylátszik az idegen származásúak példája volt reájuk buzdító hatással, részben még mindig nem ízlik a munka, mert a spanyol inkább hivatalnok, pap, katona, vagy kalandor szeret lenni, sőt szívesebben elszegődik urasági inasnak, semhogy ipart tanulna. E tekintetben a legujabb időben bizalom keltő változás történt, mitől az ország megifjodása remélhető. A spanyolok gazdasági tevékenységökben jelentékeny haladás észlelhető. Habár a külföldi tőke működik és hajt jó kamatokat a bányászat, mezőgazdaság és iparban egyaránt, tény, hogy néhány évtized szorgalmas munkájával ismét méltó helyet vívhatnak ki az európai államok sorában. Szomszédjai példájára Spanyolország szintén felmondotta kereskedelmi szerződéseit, hogy szabad kezet nyerjen vámjainak czélszerűbb alkalmazására. Gyarmataiból *Portoriko*, *Philippi* szigetek és *Kuba* maradtak meg, ez utóbbi volt legjövedelmezőbb birtoka, hol napjainkban súlyos veszteségek érték; Ausztráliában és Afrikában szintén vannak gyarmatai, de jelentőségük alig van. Az államháztartást régi keletű bajok sanyargatják.

10. *Portugália*. A mult század végén s a jelennek elején a portugálok sikerrel terjesztették ki kereskedelmöket, Hamburg piacát ők látták el braziliai árukkal, főként czukorral. A megváltozott politikai viszonyok Brazília elszakadását okozták 1822-ben, azóta pedig súlyos belső zavarok dúlták az országot. A haladás útjára 1848-ban lépett, azóta az emelkedés, kivéve az őstermelést, minden irányban serényen halad. Régi baja az országnak, hogy földjének jó része holtkézen van. Az ipart a vámújitások, az ipariskolák, a kiállítások fejlesztették. A hajózás szintén emelkedett, a kereskedelem és a forgalom érdekében alkották kereskedelmi törvényeiket, szervezték a póstát, az utak javításáról, a kikötők felszereléséről gondoskodtak. A vasútépítéshez későn fogtak, különösen bányászatára volt fejlesztő hatása a közlekedési eszközök új fájának létesítése. Lendületet vett a szardínia-halászata, kivitele hal, mandola, parafa, bor stb. Borait Angolországba, Braziliába és részben

Németországba szállítja. Az állam pénzzavarai állandóak, nehezen jut hitelhez, 1852-ben az államadósság kamatait erőszakosan leszállították, a kényszerállapot az egyházi birtokok önkényes lefoglalását okozta. Az ország szükségletét és anyagi erejét messze túllépő vasútépítés, 1892-ben válságot szült, minek folytán a külföldiek sokat vesztek. Gyarmatai, *Madeira* kivételével, vajmi kevés hasznot hajtanak.

11. *Oroszország.* Új, meg újabb területekkel növekedett századunkban is, a már óriási nagyságot nyert birodalom, melynek természeti viszonyai és földrajzi fekvése mintegy őrei annak, hogy a békés viszonyok előnyösen voltak kihasználhatók a gazdasági élet fejlesztésére. A békés állapotok csekély megszakítással huzamos ideig tartottak; míg más országok iparállammá alakultak át, Oroszország nyers terményeinek becse, értékben folyton növekedett. A kivitel a század elején egyre nagyobbodott; különösen a hajóépítéshez tömérdek anyagra volt szükségük az angoloknak. Az orosz ipar erősítésére 1821-ben tiltóvámok léptek életbe, miből a termelőknek volt ugyan hasznuk, de nem a fogyasztóknak. Ekkor a magas vámok a csempészkereskedésnek adtak lökést, végre 1850-ben mérsékeltek a vámdíjakat. Időközben néhány szerencsés hadjárat révén előre nyomultak *Ázsiában*, valamint a *Balkán* államokra is nagy befolyást nyertek, a *Fekete tenger* birtokukba jutott; a *keleti kérdés* az angolok érdekeivel hozta őket összeütközésbe, a túlságos terjeszkedésnek pedig határt jelölt ki a *krimi* háború. Oroszország déli részein dohányt és cukorrépat termel, a birodalmat kielégítő eredménnyel; burgonya és gabonatermése egyrészt szesztermelésre fordítja, a petroleum termelése szintén emelkedőben van. Nagy változásokat szültek az 1857-ben megkezdett újítások, a jobbágyság részben felszabadult, a külföldi tőke a vasútépítést tette lehetővé, a vámreformok új alakjokban a forgalmat élénkítették, mégis a jobbágyság felszabadítása, mely az államra, de magára a földnépére is nagy terheket rótt, ideiglenesen a termelésre károsan hatott. Az ipar, jóllehet a védelem minden kedvezményében részesült, minőségileg csekély fejlődést mutat. A rossz karban levő utak a szállítást nehezítették s a külföldi árukat is megdrágították, huzamos időig a bevétel értékben sokkal fölülmulta a kivitelt, mi az állam pénzügyeire mélyen hatott.

Javult az állapot a közlekedési eszközök szaporodásával, jelenleg ahhoz közeledik, hogy a kivitele meghaladja a bevitelt. A kivitel nyersanyag és félgyártmány, a gyáripár azokhoz elenyésző csekélységgel járul. Legszorosabb összeköttetésben Angolország és Németországgal van, számottevő Ausztriával, Francia- és Törökországgal folytatott kereskedelme is; az évi forgalom nagyon ingadozó, mi a termelés természeti viszonyaiban leli magyarázatát. Amerikából petroleumot hozat. A vasutépítés 1865. óta nagyobb arányokban történt, a gyér népesség, a nyers anyagok szállítása, beérte volna egyszerűbb építkezéssel, habár az erdőségek bőven szolgáltak fával, felette sokba kerültek a vasutak. Mindamellett tódult az angol és a német tőke, még a jövedelemmel nem biztató vasutakat is kiépíthették az idegen tőke segélyével. A birodalomra az államadósság roppant összege nehezedik, de kötelezettségeinek Oroszország pontosan eleget szokott tenni. Ázsiában terjedelmes birtokai határát tervszerűen tolja előre, iparkodik India szomszédságába férkőzni; a kínai birodalom határáig táviró összeköttetést tart fenn. Az épülőben lévő új siberiai vasut ha elkészül, a világ leghosszabb vasuti vonala lesz.

12. *Svédország és Norvégia.* A svédek hazája a mult század végén tartósan élvezhette a békés idők előnyeit, nem is szalasztotta el az alkalmat, hogy összes erejét tengeri kereskedelmének kiterjesztésére ne fordítsa. Ebben javára volt az angol iparnak szükséglete, mely nagy mennyiségű vasércz szállítását tette lehetővé, erdei terményeinek pedig különben is kelete volt. A megélnékült forgalomra zavarólag hatott a kitört francia forradalom, majd ennek elmúltával, újból nyugalmasabb éveket szentelhetett gazdasági életének tovább fejlesztésére. A talajjavítás módjainak alkalmazásával 1853 óta gabonát már kivitelre tud termelni. Erdőire, állattenyésztésére kiváló gondot fordít, bányászata a közlekedési utak és eszközök tökéletesítésével lényegesen fejlődött; a honi ipart a védővámok dédelgették. Kereskedelmi forgalma szinte párját ritkító módon megnövekedett, külkereskedelme felette élénk. A vasutakat magánvállalkozók hiányából, az országnak kellett építenie. Az állami pénzügyek újabban elég kedvezően alakultak. Legerősebb kereskedelmi kapcsolatban Német-

és Angolországgal van. Kiviteli czikkei faárúk, gyújtó, hal, ércz, papir, szesz, stb.

Norvégia 1814-ben szabadult fel a dán uralom alól s azóta az uralkodó személye Svédországgal köti össze. Alkotmánya a szabadelvűségnek előképe, szabadsága és népének szorgalma súlyos természeti viszonyainak közepette, magasfokú műveltségi fokra emelte az országot. Lakossága szaporodott, a földmivelésre alkalmas terület megkétszereződött, mind amellet a legfőbb jövedelem az erdőségekből, a halászat és kiválóan a hajózásból ered. A hajók számát igen megszorították, minek folytán erdőik éppen úgy megritkultak, mint az oroszoké. Különbben a fabőség adta a módot, hogy olcsóbban készíthették hajóikat s így a hajófuvarozásban olcsóbb vitelbérekkel vállalkozhattak, mivel aztán a hollandokat háttérbe szorították. Kivitelre jut hal, balzsír, építőfa, fából készült papiros, stb. Amerikába s Kelet-Indiába jeget szállítanak.

13. *Dánia*. E kis ország természeti viszonyai gazdasági állapotaira, az állandóság bizonyos bélyegét nyomják reá. Nagyiparra nem tehet szert, mert vasa és kőszene teljesen hiányzik, lakossága tehát a mezőgazdaságra, az állattenyésztésre és az erdőségek kihasználására van szorítva. Az ipari tevékenység a földmivelés eszközeinek készítésére van utalva, e szűk körön nem tud felebb emelkedni, némi műipara van az ország fővárosának. Említést érdemel malomipara, répaczukorgyártása, szeszégetése, hajóépítése s halászata. A kivitel nyers gazdasági terményekből áll, hús, gabona, főzelék, állati termények, szesz, fa stb. A bevitelnél legjobban Németország van érdekelve. Régebben a Szundon áthaladó hajóktól a dánok vámot szedtek, 1857-ben az utat igénybevevő nemzetek e terhet megváltották. Az ország pénzügyi viszonyai rendezettek.

14. *Törökország*. Az európai földön harczi kardal és ázsiai kényuralommal alapított birodalom, századok óta a bomlás útján halad s csak a nyugati államok nagylelkűsége tartja fenn benne az államéletet. A multban sem tudta a különböző néptörzseket egygyé olvasztani, a jelenben még kevésbbé. A roskadozó ország életerejének felébresztésére több alkalommal kísérlet történt, így a hadsereg új szervezetet kapott, a keresztény alattvalók meg jog-

egyenlőséget nyertek, de minden próba kudarczot vallott a kormány tehetetlensége és a nép tunyasága miatt. Minden külföldről szított lázadás, minden háború a birodalom egy-egy területének elszakadásával járt, nem is említve azt a kárt, mely az államadósság felhalmozódásából keletkezett. Természeti kincseit feltárni, sem ereje, sem akarata nincs, haladásról egyetlen irányban sem lehet szó, sőt a legújabb időkben a gazdasági viszonyokban határozott visszaesés észlelhető. A nép terhe, az adózás nagyon súlyos. Az államháztartás kölcsönökből tengődik, idegen tőkével épültek vasútjai is. A termékeny *Kréta*, szigete nagyon érzí a török uralom bilincseit. Ázsiai birtokai a keleti árúk révén élénkebb kereskedelmi forgalmat mutatnak, az összekötő kapocs a birodalom fővárosa, melynek az átviteli kereskedelem folytán eleven üzleti élete van. Elszakadt aldunai tartományai és Görögország önállóságot küzdöttek ki maguknak, míg *Boszniát* és *Herczegovínát* a berlini kongresszus megbízásából az osztrák és magyar birodalom tartják megszállva, nevezett tartományok azóta minden tekintetben a haladás útján vannak. Hogy a török jármot lerázza, *Szerbia* már a század elején megkezdte harcát, orosz védnökség alatt sikerült fejedelemséggé alakulnia, mig nem 1882 óta királysággá lőn. A hegyes ország az állattenyésztésre a legalkalmasabb. Ipara a kezdet kezdetén van. Közlekedési eszköze csekély, újabban épültek vasutai. A forgalmat a Duna közvetíti. Legszorosabb kereskedelmi viszonyban Ausztria és Magyarországgal van. Kivitele szarvasmarha, hús, szilva, fa, juh és kecskebőr. *Bulgária* fejedelemség az őstermelés hazája, gabonatermelése növekedőben van, a dohány és a rózsaoilaj szintén kiviteli cikkek; külkereskedelmét a viziutak segítik előre, vasuti összeköttetése van Magyarországgal. *Románia* Moldva és Oláhországnak 1861-ben történt egyesítéséből támadt. Talaja igen termékeny, bő gabonatermelése igen jelentékeny kiviteli áruját teszi, egyébként gazdag szarvasmarhában, bor- és gyümölcsstermelésben, petroleum-forrásai szintén hírre jutottak. A tőke és a munkákéznak hiánya érezteti hatását, értelmiségének emelkedésével a bajokon, különösen a német-séggel való összeköttetése nagyot lendítenek, miért is gazdasági állapotai egyre erősbödnek.

15. *Görögország.* Szabadság harcának megvívása után, 1828-ban elnyerte önállóságát. A kezdetleges gazdasági állapotokból nem találja meg a kivezetés útját, módját. Politikusainak nagy számát, csak az ország tehetetlensége mulja fölül. Valóban az ellentétek országa. Ósi fény, sivár jelen. A lakosság töredéke magas műveltségű, a többség nagyon műveletlen. Kolostor és pap sok van, iparos igen kevés. A föld kitünő és mégis nagy a kopárság. A többség pásztor életet él, furfangos kereskedői mindenütt ismeretesek. A szegénység, a zilált politika, a nyomasztó pénzügyi állapotok a gazdasági életet nem engedik virágzásra jutni, habár kivitele és forgalma számottevőleg megsokszorozódott. Az állampénzügyei általában kedvezőtlenek.

16. *Az Egyesült Államok.* A világkereskedelemben igen előkelő helyet foglalnak el az Egyesült Államok. A roppant kiterjedéssel bíró állam magvát az a 13 terület alkotta, mely száz év előtt közös célra egyesült, hogy életképes szervezetével kivívja, évényesülni kívánó törekvéseit. E célját gyors lépésekkel, kellő előrelátással, céltudatosan érte el. Napjainkban a gyakorlati élet minden mozzanatában a legerősebb versenytársa az óvilágnak. Száz év előtt ipara még csak csecsemőkorát élte; kivitele a dohány és a rizsterményekre szorítkozott. Függetlenségi harcának befejezése óta, területe és lakosainak száma folyton nagyobbodott. A szomszédos országok vagy önként, vagy kényszer nyomán léptek szövetségébe, de volt reá eset, hogy pénzen vásárolta meg, így szerezte *Alaskát*. A bevándorlás folytán az értelmiség szaporodott, míg a benszülöttek száma fogyásnak indult. Századunkban a bevándorlók számát 15 millióra becsülik, negyedrészők német származású. A lakosság növekedése a gazdasági élet fejlesztésére jó hatással volt. A korábban pompás vadászterületeket, buja termésű szántóföldekké munkálták át, egyre nagyobb földterületet vontak a művelés körébe, mely keletről nyugati irányban terjeszkedett; a gabona, liszt, gyapot, hus kivitele nagy arányokat öltött. A szárazföldi zárlat egyidőre megszüntette az Európával való közlekedést. E közben hozzáálltak honi iparuk emeléséhez, mit egyébként a már régebben alkalmazott védővámok meglehetősen fejlesztettek; az északi államokban a pamut, gyapju, üveg és vasipar virágzásra

jutott. Az ipar érdekeinek hathatósabb oltalmazása czéljából 1824-ben 25—50 százalékos vámot alkalmaztak, később egyes díjtételt 66°/_o-ig emeltek. A vámok dolgában a déliek kezdettől fogva nem voltak egy véleményen az északiakkal, ez ügyben folytonos politikai tusákat vívtak egymással, hasonló küzdelem folyt a bankkérdés ügyében. A túlságos jegykibocsátás általános bankválságot szült, két év múlva 1816-ban alapították a kormány támogatásával a *nemzeti bankot*. E nagy intézet szintén részt vett a spekulációkban, állami jellege 1836-ban megszűnt. A köztársaság elnökei sok ideig küzdöttek a bankok visszaélései s a papírpénzzel való üzérkedés ellen, végre az állampénzügyeket sikerült a bankoktól 1841-ben elkülöníteni s a papírpénz helyett ércpénzt forgalomba hozni. A rabszolgaság kérdésének miként való megoldása, sokáig volt napirenden, az északiak hamar beleegyeztek a felszabadításba, de a déli államok az olcsó munkaerőt nem nélkülözhatték, ez okozta a két fél között dúló polgárháborút. Közben a közlekedési eszközök rendkívüli felkarolásban részesültek a tengeri gőzhajózási vállalatok, a esatorna építések, a folyam-hajózási vállalatok, a vasutak építése roppant tőkét emésztettek fel. Nem ritkán könnyelműséggel létesültek a vállalatok, melyek sok szabadságot élveztek különben is, a versenyben aztán az erősebb vállalatok elnyelték a gyengébbet, sőt önkényes díjszabályzatukkal a termelőket sanyargatták. Válság igen sűrűn tört ki, 1818-ban, majd 25, 37 és 39-ben, szintén nagyobbak 1847 és 57-ben, mindenkor belerántották az angol kereskedelmet is. A hatvanas évek elején megvívták a létért való harczot, melyből az északi államok kerültek ki, mint győztesek. Utána gyors emelkedés következett be minden téren, az ipar és kereskedelem 1873—4-ben érte el tetőpontját, előzőleg 1869-ben, majd a magaslat pontját is, nyomban válság követte. A kereskedelem középpontjai a gyorsan fejlődött városok, hol a keverék népségből az üzérkedők új osztálya alakult; az amerikai kereskedő számító, szívós és rideg. Az Egyesült Államok roppant területén a gazdasági élet a helyi viszonyok szerint különböző irányokban fejlődött ki. A déli államok a hűbérrendszer jellegével bírtak, sok a nagybirtok még most is, a rabszolgák felszabadításával gyökeres változtatások történtek, a

munkás hiány miatt a termelés megcsappant, de a bevándorlás révén újra emelkedőben van. Az északi államok tömördek gyári vállalat, kőszén s vasiparuk gazdagsága révén, iparállamot alkotnak. *Kalifornia* az aranybányászat hazája, Nevada ezüst bányáiról híres. Petroleum forrása több helyen van, a kivitelnek e cikk maga is erős táplálója. A nagy távolságokat, a végpontokat vasutak kötik össze, legbőszabb vasuti vonala a *Pacifik* vasut. Az amerikai államok főleg iparukat törekésznek függetleníteni az óvilág befolyásától, e célú szolgálják vámjaik, az 1890 óta alkalmazott tariffa, valamint az egyébként támasztott eljárás nehézségek, a bevitelre gátolólag hatnak. A szomszédos államokkal előnyös szerződésekre lépnek, hogy olcsón jussanak a nyers anyaghoz és kész áruiknak piacot biztosítsanak. Habár erős küzdelemben áll az ó- és az újvilág, kereskedelme mindamellú az európai ipart teljesen nem tudja kiszorítani, mert az amerikai iparnak meg van az a baja, hogy a nép izléséhez, kívánságához nem alkalmazkodik. Legkitűnőbbek a gépek és a szerszámok készítésében. Többet szállítanak Európába, mint fordítva. Leginkább Angolország szorul reájuk.

14. §. A legújabb kor válságai.

A mily rendkívüli arányokban növekedett a kereskedelem és forgalom jelen századunkban, éppen olyan mértékben pusztítóbbak most a válságok. A világkereskedelem kifejlődésével az érdeklonál ezer meg ezer szálaival kötötte össze az egymástól távol eső országok gazdasági életét, melyek egyenkint magukban is, gyakran óriási változásokon mentek keresztül. Régente a termelés a forgalmat követte, ma megelőzi, régente megrendelésre dolgoztak, ma a még ismeretlen piac számára is termelnek, régente a termelő és fogyasztó gyorsan egymásra akadtak és készpénzzel fizettek, ma ez utóbbi helyét a hitelrendszer sokféle intézménye foglalja el, régente a nagyobb távolságok leküzdhetetlen akadályt támasztottak, ma ilyen gátot nem ismerünk, de az is bizonyos, hogy míg napjainkban a termelt jószág fizetőképes fogyasztójához juthat, sok kéznek közreműködését kívánja s ez szüli a valóságban a gazdasági körök szoros érdekkapcsolatát. A mióta kereskedelem

van, mindig volt válság, mert a kereslet és a kínálat egyensúlyát a százféle ok akármelyike megbonthatja; de régente hatásuk szűkebb körre szorult, mintegy helyi jellegük volt. Századunk nagy válságai óriási viharként sepernek végig országról országra, egyik világrészből a másikra. Az államok kormányai méltán teszik tanulmányuk tárgyává a válságok jelenségeinek fürkészését s bár kitörésüket alig sikerül megakadályozniok, egyes kormányintézkedéssel legalább a veszedelem nagyságát és lefolyását mérsékelni törekeshetnek. E célból készülnek az áruforgalmi statisztikák, melyek az államokat kölcsönös gazdasági összeköttetéseikről, a fogyasztás és a termelés dolgában tájékoztatják, hogy milyen arányban szorulnak egymásra. Az adatokat az árnyilatkozatokból, a szállító vállalatoktól, leginkább a vámhivatalok jelentéseiből gyűjtik egybe. A kormányintézkedések nem egyszer sikerrel vették elejét a *kartellek* és *ringek* alakulásának, mely intézmények részben a termelés korlátozására, főként az áremelés felcsigázására létesültek. A héring, a kukoricza, a réz és a petroleom-ring csúfos kudarczot vallottak.

A bizonyos időközökben, szinte törvényszerűséggel ismétlődő válságokról, legalább érintőleg megemlékeztünk az egyes nemzetek gazdasági életének változásakor. E helyütt meg egykét tanulságos esetet említünk: a) *Az 1869-iki válság.* Ezen, hazánkat mélyen megrázkodtató veszedelem oka volt, a kiegyezés után bekövetkezett szabadabb és elevenebb üzleti tevékenység, a pénzbőség, az előző évek busás gabonatermése, mely a kivitel révén csak öntötte a pénzt az országba. A kedvező vagyoni állapot szokás szerint nálunk is rohamosan adott létet részvényeken nyugvó tömérdek vállalatnak, rövid idő alatt 19 új hitelintézet és sok iparvállalat létesült. Vasutak, malmok, cukor, vas, aczél, téglagyárak épültek, rövid 3 év alatt majd 100 új fajta részvénynyel jegyezték többet a börzén. Kezdetét vette a szerencsejáték; a gabonakivitelre is erősen számítottak, mikor kiderült, hogy a termés rossz, a papirok árfolyama egyszerre hanyatlani kezdett, egyes bankári és kereskedői cégek bukása a válságot általánossá tette. Az elég tőkével nem bíró vállalatok feloszlottak. Körülbelül 30 millió forint kallódott el. b) *A fekete péntek 1869. szept. 23.* A valuta-rosszabodás annak

idején Ausztriában és Franciaországban nagy rombolást okozott. A hirtelen beálló politikai események jogosulttá teszik, ha a kormány a nagyobb bajnak azzal veszi elejét, hogy papírpénzt hoz szükségből forgalomba. Az amerikaiak is ezt tették, mikor kitört a polgárháború, de a kormány nem sietett a valuta helyreállításával. Természetesen az arany eltűnt a forgalomból, míg a papír és arany pénz között 40%-nyi árkülönbség támadt; az árfolyam hullámzásának intézésére egy szövetkezet alakult, hogy megkopaszszák a közönséget. Az aranyszövetség szédelgő tagjai befolyásolták a kormányt is, saját ügynökeik révén 65%-ra hajtották fel az árfolyamot, e nagy ingadozás megrendítette az üzleti életet, mert nem volt biztos alapja az üzletkötésnek, a merész és óriási összegekkel folytatott játék, buborék módjára szétpattant, midőn a nevezett napon a miniszter rendeletére 4 millió dollár arany került eladásra. Az agió gyors sülyedése tönkre tette a játékosokat.

c) *A bécsi krach 1873.* Az iparállamok sorába lépő országok, belépő díjat szoktak fizetni. Ausztriában négy év alatt 1000-nél több részvénytársaság alakult, 4-ezer millió tőkével, a kormány beérte az engedélyezési díjak szedésével, mivel háztartása egyensúlyát rendezgette, a dolgok folyásába nem elegyedett. A külföldről tóduló pénz, a kábító szenvedély csakhamar 175 banknak, 604 nagy iparvállalatnak, 34 vasutársaságnak, 39 biztosító intézetnek, 23 bányának, 8 hajózási vállalatnak, fogadóknak stb. adott részvényeket. Mint a gombák a földből, úgy bujtak elő az építő-társulatok 768 millió frt névértéket képviselő részvényeikkel, annyi hasonló címet viselő társulat volt, hogy részvényeiket a legszemesebb tőzsérek sem tudták megkülönböztetni. Telkeket vásároltak, palotákat emeltek annyit és olyat, mintha Bécsben csupán milliomosok laktak volna. A lakásbér és vele minden más drágult, a fényűzés divatba jött, a játék nagyban folyt. A tizszeres árra csigázott telkeket, házakat, adták-vették. A város lakossága tényleg megszorodott, de azért száz év múlva sem lenne szükségük azon 11-ezer holdnyi területre, mit házépítés céljából a spekulánsok drága pénzen összevásároltak. A társulatok közönségesen többet vásároltak, mint a mennyi pénzük volt, megesett, hogy 13 vállalat együttesen sem volt képes egy milliót a kikötött

határidőre kifizetni. A részvényekkel a hajsza a bécsi börzén folyt, bevonták a játékba a birodalom népét, sőt nagy számmal honfitársainkat is. Kiki hitelét teljesen kimerítette, sokan játszottak mások becsületesen megtakarított filléreivel.

Végre ütött a válság órája. Az akkor rendezett világkiállítás megnyitásával a börzén árhanyatlás következett be, néhány nap mulva teljes erővel dúlt a pusztító vész. Egyik bank, társulat, vállalat, a másik után bukott. A részvények sok esetben teljesen értéktelenné váltak. Főnemesek, polgárok, szegény emberek utolsó pénzüket pocskélták el. Sokan kétségbeesésből öngyilkosságot követtek el, egyesek meg szinlelték ezt, hogy menekülhessenek. Egy hordárról említik, hogy sokat nyert, egy ideig fejedelmi módon élt, fogatot tartott, de a krach lezajlása után sietett visszaállni a sarokra. E válság, mely az ipart, kereskedelmet és mezőgazdaságot rántotta magával, nem maradt meg a két birodalom határain belül, folytatta útját s hatását Németország, Olaszország, Sveiczbán, majd új válság kitörését siettette Amerikában, mi viszont az angol és orosz pénzpiacra s végül a francia fényüzési iparra volt súlyos veszteséggel.

Korunk egyik legrútabb válsága a *Panama-csatorna* társaság bukása mely rémes visszaélésekről rántotta le a leplet. Nem ok nélkül hívják a 19-ik századot a válságok és a gazdasági forradalmak időszakának.

15. §. Összefoglaló áttekintés.

A legujabb kor kereskedelmének minden ágába olyan rengeteg arányokban fejlődött, olyan erős kapcsolatokat teremtett az egyes világrészek között, hogy egyetlen érdekközösségbe foglalhatta az összes emberiséget. Ezt a nagy munkát végzi a világforgalom eszközlője a kereskedelem, mely az áruk átmenetét közvetíti egyik országból a másikba. A világforgalomban Európát illeti a vezető szerep, évenként átlag 23000 millió frt értékben vesz benne részt, kétszer akkora összeggel, mint Amerika, Ázsia, Ausztrália és Afrika együttvéve. Amióta Európa és Észak-Amerika jelentékeny részében iparállamokká alakultak át, nem képesek nyers élelmi szereiket

elégséges mennyiségben termelni, mi az áruforgalom s a termelési viszonyokban nagy mérvű változásokat okozott. Az áruforgalom nagyságáról tájékoztató felvilágosítást nyújthatnak a mindennapi életben fogyasztásra kerülő cikkek. Európa nem termel annyi *buzát*, a mennyire népességénél fogva szüksége van, a hiányt tehát a többi világrészből kell pótolnia. Feleslege Oroszországnak, Magyarországnak s az Aldunai tartományoknak van s azért a buza fontos kiviteli árujok, összesen 35 millió hl. szállítanak, mi azonban csak részben fedezi Angol-, Német-, Olaszország s a többi nyugati államok szükségletét s azért a többi világrész termelése is jó piacot talál. A gabona főpiacza London. A *czukrot* annak előtte Ázsia szolgáltatta, majd Közép- és Dél-Amerika, a czukornádtermelésnek versenytársa akadt a czukor-répagyártással, utóbbit támogatják a kiviteli jutalmak, most a 6 millió tonnára tehető fogyasztás, megoszlik a kétféle termelési mód között. Czukor-répából legtöbbet Németország, Ausztria és Magyarország, Orosz- és Franciaország termelnek. A czukornád főtelepe Kuba szigete. A *kávét* korábban Nyugat-Indiában és Dél-Amerikában termelték, majd Braziliában. Európa még a múlt században kizárólag amerikai kávéval élt, míg nem századunk első felében szerencséjével honosították meg Java és Ceylon szigetén. A kávénövény betegsége a termelést apasztotta. Jelenleg Brázília szállítja az összes szükséglet felét. Az összes fogyasztás 13 millió mázsára rúg. Piaczai Hamburg, London, Trieszt. A *gyapotnak* valamikor India és Kína volt hazája. Az Egyesült-Államokból nagy mennyiség jut kivitelre, mert 35 millió mázsát termelnek. A gyapot magvából olajat készítenek. Főpiacza Liverpool. A *selyem* Kinából terjedt. Legtöbbet mai napig a kínaiak és japániak szállítanak kivitelre. Európában Mailand a nyersselyem kereskedelemnek főpontja. Az összes forgalom 200,000 mázsa. A *dohány* a hol csak megterem, mindenütt található, a jobb fajtájúak a forró égőv alatt teremnek. Az egyedáruság a termelést és a kereskedést korlátozta. E cikkben Amerika erősen versenyez. Főpiacz Brema. Az egész világ *bor*-kereskedelmét Európa irányítja, a főtermelők a francziák voltak, jelenleg Franciaország bevitelre szorul, az olaszok 35 m. hl., a spanyolok 32 m. hl. termelnek. Rendkívüli gazdasági szerepre jutott

a kőszén-bányászat, mint az ipari tevékenység egyik alaptényezője. Angol-, Franciaország, Belgium, Németország, Kína, India, nem különben az Egyesült Államok bányái bőséggel szolgálnak, az összes termelés 440 millió tonnára tehető, minek háromnegyedrésze Európára esik. Legnagyobb kereskedést az angolok űznek vele, a tengeri gőzhajó állomásokon szintén raktárakat tartanak. A hol kőszén van, annak kíséretében nyers *vas* is szokott lenni, legdúsabbak az Egyesült Államok ércbányái, termelésük évenként 10 m. tonna. Angolország 8, Németország 4 m. tonnát termel, az angolok bevételre szorulnak, mit a spanyolok és a svédektől vásárolnak, a németek szintén. A roppant árúmennyiséget szárazon és vizen a közlekedési eszközök hozzák forgalomba. A közlekedési eszközök a *vasutak* és a *gőzhajók* fejlettségi állapotából szokás az ország gazdasági életére következtetni. Európában az angolok, Amerikában az Egyesült Államok az elsők. Legsűrűbb összeköttetése Belgiumnak van, viszonyítva a vasut kilométerét az ország területéhez, ebben az arányban hazánknek több vasutja van, mint az Egyesült Államoknak. Angolországnak kereskedelmi tengerészete egymagában megközelítőleg akkora, mint a többi államoké együttvéve. Angolország 22 ezer, Németország 3600-nál több kereskedelmi gőzhajóval rendelkezik, a vitorlások száma mindenütt fogy és a parti forgalomra szorítkozik. Sok hajójuk van a norvégoknak. A működésben levő összes gőzgépek mintegy 1000 millió ember munkáját végzik, ezen roppant erő negyedrésze az iparban, a többi a közlekedésben használandó el. Valamennyi világrésznek az összes forgalmát évenként és átlagösszegben 42 ezer millió forint értékre becsülik, miből az angolokra a harmadrész jut. Ez egyetlen adat fényesen bizonyítja, hogy Angolország pénz- és tőkepiacza a leghatalmasabb a világon. A többi államoknak nyújtott kölcsöneivel, a külföldi állampapírokban elhelyezett tőkéivel nemcsak összekötő kapcsokat szerzett az országnak, hanem a pénzvilágnak intézőjévé vált. Jelen századunkig az általános forgalomban *pénzül* közönségesen az ezüstöt használták, a mi arany volt, az, mint kereskedelmi érem szerepelt. A pénzegység századok óta kisebbedett, például a liver a középkorban egy font ezüstöt jelentett, később egy frankot.

Az arany és ezüst egymáshoz való értékviszonya az ókorban 10-szeres volt, egy font aranyért 10 font ezüstöt adtak; az arany értéke emelkedett a viszony 1:15 arányban állott. Az ezüst valutáról a múlt században a kettős valutára ment át majdnem minden európai állam, mig nem Angolország 1816-ban a tiszta arany valutát léptette életbe, ugyanekkor a német államokban, a Németalföldön és Ausztriában az ezüst valuta érvényesült, a forgalomban az arany elfogadása nem volt kötelező. Az utóbbi évtizedekben Németország, Portugália, Dánia, Svéd- és Norvégország, Hollandia, Románia és Törökország az arany valutára tértek át. Erre készül Ausztria és Magyarország is. Mig a francziák alkotta latin éremunióba Belgium, Sveicz, Olasz- és Görögország léptek be szerződésileg; ugyan csak a francziák akarták a nemzetközi pénzegységnek útját egyengetni, a frankrendszer a latin éremunió tagjain kívül a spanyolok és a szerbek szintén elfogadták. Az Egyesült Államokban régebben ezüst, 1837 óta a kettős valuta volt alkalmazásban, a mennyiben kevés ezüst forgott, sajátképpen arany valutájok volt, az utóbbi két évtizedben ismét több ezüstöt vernek ki. A kettős valutájú államok kereskedelmére, de az általános vagyoni viszonyokra is felette károsan hat az értékviszony ingadozása, mit kormányrendelettel meg lehet ugyan állapítani, de csak a belföldre bíró hatással. A tapasztalat sokszorosan bebizonyította, hogy a csekélyebb értékű pénz az országban marad, míg az értékesebb kívándorol. Az aranyból az évi termelés 150,000 kg., az ezüsből 4 m. m. Oroszországnak névleg ezüst volna a valutája, de a vámokat aranyban kell fizetni, míg a valóságban papírpénz van forgalomban. A világkereskedelem összes forgalmának tizedrészét sem bonyolítják le ércpénzfizetéssel, helyettesként a papírpénz, a bankjegyek, a váltók, a csekkek szerepelnek.

Stampfel Károly kiadásában Pozsonyban

megjelent és általa s minden hazai könyvárustól megszerezhető:

Stampfel-féle

Tudományos zseb-könyvtár.

„A tudományos zseb-könyvtár“ időhöz nem kötötten, 60 filléres kis füzetekben jelenik meg s a tudományok minden ágára kiterjeszkedik.

„A tudományos zseb-könyvtár“ idővel mindazt felöleli, a mi az általános műveltség körébe tartozik. A csinos külsejű füzeteket, rendkívüli olcsóságukra való tekintettel, bárki könnyen megszerezheti, aki pedig a hasznos tudnivalók ismeretét a legkényelmesebb módon akarja elsajátítani, az föltétlenül vegye meg a „tudományos zseb-könyvtárt“. A jó magyarsággal és eleven stílussal megírt füzetek főbb vonásokban világos képet adnak az illető tudományról és megismertetik az olvasót mindazzal, amit az illető szakmából okvetetlenül tudnia kell.

Eddigelé a következő füzetek jelentek meg:

1. Földrajzi és statisztikai tabellák. Összeállította Hickmann A. és Péter J.
2. Arithmetikai és algebrai példatár. Irta Dr. Lévy E.
3. Kis latin nyelvtan. Irta Dr. Schmidt Márton.
4. Magyar irodalomtörténet. Irta Gaal Mózes.
5. Görög nyelvtan. Irta Dr. Schmidt Márton.
6. Francia nyelvtan. Irta Dr. Pröhle Vilmos.
7. Angol nyelvtan. Irta Dr. Pröhle Vilmos.
8. Római jog. I. Institutiók. Irta Dr. Bozóky Alajos.
9. Római jog. II. Pandekták. Irta Dr. Bozóky Alajos.
10. Egyházjog. (Kathol.) Irta Dr. Bozóky Alajos.
11. Magyar nyelvtan. Irta Gaal Mózes.
12. Magyar stilisztika. Irta Gaal Mózes.
13. Magyar retorika. Irta Gaal Mózes.
14. A sík trigonometriája. Irta Dr. Lévy Ede.
15. Római régiségek. Irta Dr. Schmidt Márton.
16. Magyarok története. Irta Cseh Lajos.
17. Kereskedelem története. Irta Dr. Stirling Sándor.
- 18—20. Egyetemes irodalomtörténet. Irta Hamvas József.
21. Nemzetközi jog. Irta Dr. Gratz Gusztáv.

Légközelebb pedig — szintén időhöz nem kötöttek — következő kötetek megjelenése van tervbe véve:

Aesthetika	Mythológia
Alkotmánytan	Német helyesírás
Arithmetika és Algebra	Német irodalomtörténet
Áruisme	Német nyelvtan
Astronomia	Nemzetgazdaságtan
Az ember őstörténete	Népisme
Chémia (szerves)	Oktatási módszertan
Chémia (szervetlen)	Olasz nyelvtan
Egyházjog (Prot.)	Orosz nyelvtan
Egyháztörténet	Paedagógia
Építészeti stilisme	Pénzügyi jog
Észjog	Pénzügytan
Ethika	Physikai repetitorium
Fogalmazványok	Physikai földrajz
Földtan	Planimetria
Geológia	Politika
Görög irod. tört.	Rajzolás
Görög régiségek	Római irod. tört.
Gyorsírás	Statisztika
Kereskedelem-isme	Stereometria
Kereskedelmi földrajz	Természetrajz:
Lélektan	Állattan
Logarithmustáblák	Bogárgyűjtő
Logika	Rovargyűjtő
Magyar helyesírás	Lepkegyűjtő
Magyar közigazgatási jog	Növénytan
Magyar közjog	Növényhatározó
Magyar magánjog	Ásványtan
Magyar poética	Természetan
Mértan	Török nyelvtan
Művelődéstörténet	Világtörténet

Megrendelhető alulirt kiadónál, s bármely hazai könyv-
árusnál.

Pozsony — Budapest.

Stampfel Károly,
kiadó.

Stampfel Károly kiadásában Pozsonyban

megjelent és általa s minden hazai könyvárustól meg
szerezhető :

Mindenkire nézve ajánlatos a :

Hickmann és Péter-féle **Földrajzi és Statisztikai Zseb-Atlasz**

Ezen felülmulhatatlan **Zseb-Atlasz** 60 térképen és grafika
táblán áttekintést nyújt a föld összes államainak viszonyairól
különös tekintettel hazánkra. Ára 5 korona.

Pénz és Valuta. Irta **Havas Miksa**

Ezen mű világos tájékozást nyújt a pénz- és valutaügy me-
járól, fejlődéséről és jelenlegi állásáról, mindenütt ügyet ve-
a hazai viszonyokra. Ára 2 korona.

Minden szülőre nézve fontos: **Életpályák**

Útmutató minden pályára, az arra előkészítő összes tanintéze-
tanfolyamok és vizsgák ismertetésével, különös tekintettel
katonai nevelő- és képzőintézetekre, az ipari, kereskedői
általában kevésbé ismert pályákra. Az összes minősítő
szervező törvények, szervezeti szabályok, rendeletek, utasítás
miniszteri jelentések, iskolai értesítők alapján összeállította
Ferenczy István, nagyszebeni m. kir. államfőgymn. igazg.

Harmadik, javított és bővített kiadás.

Ára füzve 4 korona — diszkötésben 5 korona.

